

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192367

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M84/K96A Accession No. 112801

Author रंगाडेकर, वि.स.

Title श्रीविनाश. 1941

This book should be returned on or before the date last marked below.

अ वि ना श

वि. स. खांडेकर

किंमत १॥ रूपया

प्रकाशक :
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी,
१९१ क्षनिवार पेठ, पुणे २

प्रथमावृत्ति १९४१
द्वितीयावृत्ति १९४७

Checked 1965

- १ सर्व हक्क सौ. उषा खांडेकर यांच्याकडे आहेत.
- २ मुखपृष्ठवरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

मुद्रक :
रघुनाथ अनंत मोरमकर
श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस,
३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई २



माझे कोल्हापूरचे स्नेही
गोविंदराव उपळेकर
व
सौ. लीलाबाई उपळेकर
यांस—



नवीं प्रकाशनें

- १ नवें शिक्षण
-अ. रा. कामत
- २ सुनीतां
-बिबलकर
- ३ गुंड्याभाऊ
-प्रा. चि. वि. जोशी
- ४ तीन संमेलनें
-वि. स. खांडेकर
- ५ ऊर्मि
-एम. एस्. जोशी
- ६ वा. म. जोशी
व्यक्ति आणि विचार
-संपादक-वि. स. खांडेकर
- ७ चंदेरी स्वप्नें
-वि. स. खांडेकर
- ८ विलायतची सफर
-कोरटकर
- ९ मोळी
-कुसुमावती देशपांडे
- १० दुर्दैवी
-साने गुरुजी

पुढील प्रकाशने

- १ लंकावैभव
-चि. वि. जोशी
- २ गुजाताई
-ना. धों. ताहानकर
- ३ सालगुदस्त
-काकासाहेब गाडगीळ
- ४ समिधा
-कुसुमाग्रज
- ५ चिंतनिका
-साने गुरुजी
- ६ अमृतवाणी
-दत्तु बांदेकर
- ७ वटपत्रें
-वि. स. खांडेकर
- ८ कांता
-ग. त्र्यं. माडखोलकर
- ९ तुसंगांतील पत्रें
भाग २ रा
-वि. स. खांडेकर
- १० गोप्या
-साने गुरुजी

अ वि ना श

वि. स. खांडेकर

अविनाश

— ११११११११११ ३

पुढेंपुढें
दोन पत्रें
आंब्याचा मोहर
अकल्पित संदेश
मी आहे कीं !
परीक्षक
चाळिशीचें घर
सारेच गुलाम
न आलेलीं पत्रें
मंदिर आणि बाजार
मांजरावर प्रेम करणारी नायिका !
पहण्टे तीन वाजतां
एकवचन
अविनाश

तीट

जशी दृष्टि तशी सृष्टि अशी एक म्हण आहे ना ? जसा मित्र तशा गोष्टी ही उक्ति रूढ नसली तरी तितकीच सार्थ आहे ! आपला मित्र प्रोफेसर असला, तर शिक्षण, कॉलेज आणि विद्यार्थी हेच आपल्या गप्पागोष्टींचे मुख्य विषय होतात; तोच वकील असला, की कोर्टांतल्या अनेक चित्रविचित्र गमतींत आपण रंगून जातो; आणि डॉक्टर असला तर लगेच विविध रोग्यांचे हास्यकारक आणि कारुण्यपूर्ण अनुभव आपण अगदीं जवळून पाहू लागतो. मला नेहमीं वाटते निरनिराळ्या धंद्यांतले अनेक जिव्हाळ्याचे मित्र ज्याला आहेत, तो घरी बसल्या बसल्या जगाचा प्रवास करतो. मी स्वतः कुणाही मनुष्याशी गप्पा मारतांना रंगून जातो याचे एक प्रमुख कारण हेच आहे. विविध मित्रांशी संभाषण करतांना माझ्या मनाला लांबलांबचा प्रवास केल्याचा आनंद लाभत असतो.

परवां मी नि माझे एक संपादक-मित्र असेच बोलत बसलो होतो. आमच्या गप्पा अर्थात्च वाङ्मयविषयक होत्या. मराठी वाङ्मयांत जे नवे नवे सुंदर लेखनप्रकार रूढ होत आहेत, त्यांपैकी लघुनिबंध हा एक आहे असे मी बोलून गेलो. संपादकमहाशय संमतिदर्शक कांहीं तरी बोलतील अशी माझी अपेक्षा होती. पण त्यांनीं मान डोलविण्याऐवजीं नाक मुरडलेले पाहून मी चकित झालो.

क्षणभर थांबून ते म्हणाले, 'तुम्हांला कल्पना नाही माझ्या दुःखाची ! हल्लीं लघुनिबंधांचा आमच्यावर असा मारा होतोय म्हणतां—वळवाच्या पावसांत अकस्मात् सांपडावे आणि अंगावर चपचप गारा बसाव्यात तशी दररोज टपाल आल्यावर माझी स्थिति होते. एखादी चांगली गोष्ट हाताला लागेल या आशेनें रोजच्या टपालनें येणारे होतकरू लेखकांचे लिखाण मी आस्थेनें चाळतो. पण 'भुवई' पासून 'बहाणा'पर्यंत निरनिराळ्या विषयां-वरचे नीरस लघुनिबंध वाचण्याची शिक्षा मात्र मला होते. आम्हांला लघुकथा हव्या आहेत; पण आमच्यावर वर्षाव होतोय तो मात्र लघु-निबंधांचा !'

माझ्या मनांत आले—एखाद्या खीला मुलाची हौस असावी आणि तिला मुलीमागून मुलीच होत जाव्यात ! अगदी तशी संपादकाची स्थिति झालेली दिसते !

पण लगेच मला दुसरा एक विचार सुचला—मुलीपेक्षां मुलाचें महत्त्व अधिक मानणाऱ्या सनातनी मंडळीप्रमाणें तर आपल्या या संपादकमित्रांची स्थिति झाली नाही ना ! फडके, काणेकर, दांडेकर, चोरकर, र. गो. सरदेसाई, वा. भा. पाठक, शंकर साठे, य. गो. जोशी, भावे, पवार इत्यादिकांचीं नांवां झरंरकन् माझ्या डोळ्यांपुढून गेलीं. यापैकीं कित्येकांचे सुंदर लघुनिबंधही आठवले. 'हरवली पण सांपडली' या फडक्यांच्या गुजगोष्टींतला मधुर भावनाविलास त्यांच्या कादंबऱ्यातल्या सुंदर प्रसंगांहूनही मला हृदयंगम वाटतो. 'दोन मेणवऱ्या' या लघुनिबंधांत नुसते 'चांदरात' फुलवणारे कल्पक काणेकरच नाहीत; आपल्या कथांतून समाजाचें वास्तव-स्वरूप रेखाटणारे आणि समाजवादाचा सावेश पुरस्कार करणारे बुद्धिवादी काणेकरही आहेत. दांडेकरांना शाळेंत अथवा कॉलेजांत असतांना कविता करण्याचा नाद होता किंवा काय हें त्यांना आणि त्यांच्या विद्यार्थिदशेंतल्या मित्रांनाच माहित असण्याचा संभव आहे. पण ते कवि आहेत याबद्दल माझी मात्र नुकतीच खात्री झाली. 'आगगाडीचे रूळ' हा त्यांचा लघुनिबंध ज्यांनी वाचला आहे, त्यांना माझ्या या विधानांत मुळींच अतिशयोक्ति वाटणार नाही. या निबंधांतल्या खालील दोन कल्पनांचा कुणा तरी रसिकाला विसर पडेल का ? 'मनुष्याच्या मनाची अशी मौज आहे कीं त्याला वेगळें, दूरचें, अनंतांतलें काहीं तरी हवें असतें. त्या चकचकणाऱ्या परंतु पुढें पुढें अस्पष्ट होत जाणाऱ्या आगगाडीच्या रुळांकडे पाहिलें कीं, त्या-वेगळ्याचें, दूरच्याचें, अनंताचें ओझरतें दर्शन झाल्यासारखें त्याला वाटतें.' 'मीं माझ्यासमोर पसरलेला भूभाग आणि वर तरंगणारें आकाश यांच्या-खेरीज त्या देशांत त्या वेळीं कोणीच नसतें. तेथून आगगाडीच्या रुळांकडे बघण्यांत एक प्रकारची मौज वाटते. सृष्टिसुंदरीनें आपल्या पाठीवर दोन वेण्या सोडल्यासारखे ते काळेभोर नि तक्तकीत रूळ दिसतात.'

दांडेकरांची जशी कवि म्हणून प्रसिद्धि नाही, तसा र. गो. सरदेसाई यांच्यावरही 'प्रथितयश विनोदी लेखक' असा कांहीं शिक्काछाप बसलेला नाही. पण 'कागदी विमानांतले त्यांचे लघुनिबंध वाचतांना श्रीपाद कृष्णांच्या विनोदी लेखनशैलीची ज्याला आठवण होणार नाही असा वाचक विरळाच सांपडेल. 'शेजारी' या लघुनिबंधांतली ही चटकदार वाक्येच पाहा ना—'शेजारधर्म आतांशा फक्त उसनवारी करण्यापुरताच उरलेला असावा.' 'शेजारी या प्राण्यांचे स्वरूप पौराणिक मयसभेसारखें असतें. स्नेहाचें जल दाखवून कपटाच्या फरशावर तुमचा कपाळमोक्ष करण्यांत शेजाऱ्याचा कारस्थानी हात कुणीच धरूं शकणार नाही.' 'तुमच्या फजितीच्या प्रसंगासारखा आनंद तुमच्या शेजाऱ्याला प्रत्यक्ष पुत्रजन्माच्या वेळींही होत नसेल.' 'इंग्लंडची अडचण हीच आयर्लंडची सुसंधि' हें ब्रीद आयर्लंडला सुचलें याचे कारण इंग्लंड व आयर्लंड यांच्यामधला शेजारीपणाच असावा असें मला वाटतें.'

या सर्व गोष्टी आठवतांच मला वाटलें—एखाद्याला गाणें आवडत नाही ना ? आपल्या या संपादकमित्रांची रसिकता लघुनिबंधांच्या बाबतींत तशीच सदोष असावी !

आम्ही दोघे विरुद्ध वाजू घेऊन बोलूं लागलों. या खेळीमेळीच्या वाद-विवादांत मी हरलों नाही; पण मला विजयही मिळाला नाही. संपादकांनी आपल्याकडे येणाऱ्या लघुनिबंधांतली एक एक गंमत सांगायला जेव्हां सुरुवात केली, तेव्हां मी एकीकडे हंसत होतो नि एकीकडे मनांत म्हणत होतो—असलें असंन्नद्ध आणि अंध अनुकरणानें भरलेलें लिखाण ज्याला दररोज वाचावें लागत असेल, त्याला या लेखन-प्रकाराचा वीट येणें स्वाभाविक आहे. लघुकथेपेक्षां लघुनिबंध हा वाङ्मयप्रकार अधिक सोपा म्हणून नवशिके लेखक हवा तसा हाताळूं लागले आहेत. पण महत्त्वाची गोष्ट त्याच्या ध्यानांत आलेली दिसत नाही. हा वाङ्मयप्रकार केवळ व्यक्तिनिष्ठ आहे. तंत्रकौशल्याला त्यांत विशेष अवसर नाही. लघुकथेला कथासूत्राची आवश्यकता असल्यामुळें, कठड्याचा आधार घेऊन जिना उतरणाऱ्यां मुलाप्रमाणें नवखा लेखक तिची रचना थोडीफार व्यवस्थित करूं शकतो.

पण जिऱ्याला कठडा नसला म्हणजे लहान मूल ठेंचाळलें कीं तें गडगडतच खालीं जातें. सध्यांच्या लघुनिबंधांतही असेच अपघात होत असावेत. संपन्न व आकर्षक व्यक्तित्वाशिवाय आणि तें स्वाभाविकपणें प्रगट करणारी वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनशैली साध्य झाल्याशिवाय या लेखनप्रकारांत लेखकाला यश मिळणें कठीण आहे.

लघुनिबंधांत विषयाला महत्त्व नाही; त्या विषयसूत्राच्या आधारानें आपल्या व्यक्तित्वाचे सर्व पैलु प्रगट करणाऱ्या लेखकाच्या विकासशील अंतरंगालाच महत्त्व आहे. या दृष्टीनें सरस लघुनिबंधाची रचरी फुग्याशी तुलना करावीशी वाटते. अगदीं सुरकतून गेलेल्या टीचभर रचराच्या तुकड्याला तोंड लावून तो हळूहळू फुंकला कीं त्याची क्रमाने मोठी होत जाणारी आकृति जसें मनोहर रूप धारण करते, त्याप्रमाणे एखाद्या साध्या पण सुंदर अनुभवाशीं, ओझरत्या पण कुतूहलजनक विचाराशीं किंवा क्षणभर चमकून जाणाऱ्या चमकृतिजनक कल्पनेशीं खेळत खेळत, लघुनिबंध-लेखक आपली कलाकृति निर्माण करीत असतो. मूळचा सुरकुतलेला तुकडा धस-मुसळेपणानें फुंकून कांहीं त्याचा सुंदर रचरी फुगा होत नाही. फुगा फुगूं लागल्यावर तो एकदम जोरानें फुंकूनही चालत नाही. तो लगेच फुटून जातो. लघुनिबंधाचा प्रारंभ आणि विकास करण्याची कलाही अशीच नाजूक आहे.

या मोहक व्यक्तिनिष्ठ प्रकाराला दुसरी उपमा द्यायची झाली, तर आकाशांत डौलानें उडणाऱ्या आणि वायुलहरींवर जणूं कांहीं स्वच्छंदानें पोहत राहणाऱ्या पतंगाची देतां येईल. पतंगाचा अंतराळांतला स्वैरविलास अत्यंत आकर्षक असतो. पण बाह्यतः पतंग मनमुराद नाचत असला तरी, त्याची दोरी जमिनीवर उभ्या असलेल्या एका खेळकर बालकाच्याच हातांत असते. लघुनिबंधाला लघुकथेसारखी निश्चित तांत्रिक बंधनें नाहीत हें खरें; पण वैयक्तिक दृष्टिकोनाच्या सूक्ष्म सूत्राला धरूनच त्याचें स्वैर नर्तन सुरू असतें.

लघुनिबंध हा जिवलग मित्राच्या संभाषणासारखा असावा असें जें

म्हटलें जातें, त्याचें कारण हेंच आहे. लघुकथा किंवा कादंबरी यांच्या सजावटीमध्ये लेखकाचा अलिप्तपणा हा अनेकदां गुण होऊं शकतो; पण लघुनिबंधांत मात्र तो अक्षम्य दोष आहे. जिवलग मित्रांशीं गुजगोष्टी करीत असतांना आपल्या अंतरंगावरले पडदे मनुष्य हलक्या हातानें दूर करतोच कीं नाहीं? लघुनिबंध-लेखकांनहीं तेंच केलें पाहिजे. आपल्या आवडीनिवडी, आपल्या लहानसहान खोडी, आपल्या फजितीचे प्रसंग, इत्यादि गोष्टी घरांतल्या मंडळींपासून लपविण्याची जशी कुणी धडपड करीत नाहीं, त्याप्रमाणे लघुनिबंध-लेखकही आपल्या मनाच्या लहरी आणि आपल्या जीवनातले अनुभव वाचकांपासून चोरून ठेवीत नाहीं. किंबहुना कृष्णाच्या खोडकरणामुळेंच तो जसा गोकुळात प्रिय झाला, त्याप्रमाणें स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या मधुर अवखळणामुळेंच लघुनिबंध-लेखक वाचकांना आवडूं लागतो.

सरस लघुनिबंधाची मुख्य कसोटी म्हणजे लेखकाच्या व्यक्तित्वाचें आकर्षक दर्शन. हें व्यक्तित्व जीवनातल्या भिन्न भिन्न रसांनीं जितकें अधिक फुललेलें असेल, या व्यक्तित्वाच्या मार्गें उभा असलेला आत्मा जितका अधिक अनुभवसंपन्न आणि खेळकर असेल, तितका त्याच्याशीं वाचक हां हां म्हणतां समरस होऊन जाईल. असे व्यक्तित्व संवेदनाशील मन व निरीक्षणकुशल बुद्धि यांच्या संगमांतून विकास पावत असतें. नवशिके लेखक ही गोष्ट विसरून या लेखनप्रकाराकडे बघत असावेत. आणि मग त्यांच्या दररोजच्या हल्ल्यानें संपादक त्रस्त होऊन जात असावेत.

कवि, तत्त्वज्ञ, विनोदी लेखक इत्यादि भिन्नभिन्न भूमिकांचा लघुनिबंध-लेखकांमध्ये जो संगम झालेला दिसतो, त्याचें कारण वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तित्व हा या वाङ्मयप्रकाराचा आत्मा आहे, हेंच आहे. लघुकथा, निबंध, गद्य-काव्य आणि विनोदी लेख या लघुनिबंधाच्या चतुःसीमा आहेत असें म्हटलें तरी तें फारसें चुकीचें होणार नाहीं. मात्र एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. लघुनिबंधांतला काव्यविलास म्हणजे बागेंतली सहल नन्हे. शेतांतल्या पायवाटेनें जातांना मधूनमधून जशीं रानफुलें दिसतात, तसें लघुनिबंधांतलें काव्य असायला हवें. या लेखनप्रकारांतला विनोद वळवाच्या पावसासारखा

असून चालणार नाही. पहाटे पडणाऱ्या दंवाप्रमाणे त्याचें स्वरूप असलें म्हणजे तो फार खुलून दिसतो. कांहीं कांहीं लघुनिबंध गोष्टीवजा वाटले तरी त्यांत कथेला आवश्यक असणारी एकाप्रता नसावी हेंच बरें. निबंधाप्रमाणें लघुनिबंधालाही तात्त्विक बैठकीनें उठावदारपणा येतो. पण त्यांतलें तत्त्व-प्रतिपादन हें तळ्यांत फुलणाऱ्या कमळासारखें मोहक वाटलें पाहिजे; रानांत उगवणाऱ्या झाडांप्रमाणें तें असतां कामा नये.

लघुनिबंधाच्या या मर्यादा न ओळखल्यामुळें अनेक होतकरू लेखक लघुनिबंध या नांवाखालीं जें लिखाण संपादकांकडे पाठवितात, तें त्यांना निर्जाव आणि परिणामशून्य वाटत असावें. तसे पाहिलें तर आपलें सामाजिक जीवन आज संक्रमणकाळात आहे. हा काळ लघुनिबंधासारख्या काव्य, विनोद आणि तत्त्वज्ञान यांचा एकाच वेळीं समावेश करूं शकणाऱ्या वाङ्मयप्रकाराला अत्यंत अनुकूल आहे. पण हा प्रकार यशस्वी रीतीनें हाताळण्याची शक्ति ज्यांच्या ठिकाणीं आहे, अशा अनेक नामवंत लेखकांचें त्यांच्याकडे दुर्लक्षच झालें आहे. तात्यासाहेब केळकर आणि वामनराव जोशी यांनी या क्षेत्रांत पाऊल टाकलें असतें, तर गार्डिनर आणि लिंड यांच्या तोडीचे लघुनिबंध आपणाला वाचायला मिळाले असते. माडखोलकर, अत्रे आणि चिंतामणराव जोशी हे लघुनिबंध-लेखक झाले असते तर बीरबाम, चेस्टरटन, वेलोक वगैरेंच्या पद्धतीचे सरस लिखाण त्यांनी लिहिलें असतें याचहल मला मुळींच शंका वाटत नाही. 'स्मृतिचित्रें' रेखाटणाऱ्या लक्ष्मीबाई, 'कांहीं म्हातारे' डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभे करणारे विठ्ठलराव घाटे किंवा 'व्यक्तिचित्रें' लिहिणारे विठ्ठलराव कुलकर्णी यांना या लेखनप्रकारांत यश मिळालें नसतें असें कोण म्हणूं शकेल ? लघुनिबंध-लेखकांचें मुख्य ध्येय आपल्या दैनंदिन सामान्य जीवनांतलें असामान्यत्व दर्शविणें हें आहे. जगांतल्या ज्या साध्या पण सुंदर गोष्टींकडे आपलें कधींच लक्ष जात नाही, त्या तो हंसत-खेळत आपल्याला दाखवितो. बाहेरून जिथें साधी माती दिसते, तिथेंच पृथ्वीच्या पोटांत सोन्याची खाण असूं शकते. बाह्यतः रूक्ष दिसणाऱ्या लौकिक जीवनाच्या अगदीं लहान लहान भागांतही सौंदर्य, विनोद, कारुण्य व तत्त्वज्ञान यांचे सुवर्णकण असेच सांपडतात. हे

विविध कण वेंचून जीवनाची संपन्नता सामान्य मनुष्याला पटविणें आणि जगांत नीरस असें कांहींच नाही याची त्याला जाणीव करून देणें हें लघु-निबंधलेखकाचें मुख्य कार्य आहे. हें कार्य पार पाडण्याची शक्ति वर उल्लेखिलेल्या अनेक लेखकांप्रमाणें कृष्णाबाई, कमलाबाई टिळक, बोकील, चावडेकर, शामराव ओक, प्र. श्री. कोल्हटकर, रांगणेकर इत्यादिकांच्या लेखणीतही आहे. माझ्या संपादक मित्रांचा लघुनिबंधांविषयी जो प्रतिकूल ग्रह झाला आहे, तो या लेखकांना सहज दूर करतां येण्याजोगा आहे.

या छोट्या संग्रहांतल्या माझ्या लघुनिबंधांत ही शक्ति अल्पांशानें तरी आहे कीं नाही हें मात्र मला सांगतां येत नाही. कारण मीं तें सदरहू संपादक-मित्रांकडे कधींच पाठविले नव्हते.

खासबाग,
कोल्हापूर.
२४-५-४१

}

वि. स. खांडेकर

‘ हा हत्ती चहा पीत बसला आहे—नि त्यानं नाइट सूट घातला आहे—’
मंदा अगदीं रंगांत येऊन वर्णन करीत होती. पण अवि मध्येच म्हणाला,
‘ पुढं काय झालं तें सांग ! ’

त्यानें घाईघाईनें त्या चित्रमय पुस्तकाचें पान उलटलेंसुद्धां !

मंदा वर्णन करूं लागली, ‘ हत्ती स्टेशनवर जायला निघाला आहे, त्याच्या डोक्याला खादीची टोपी आहे नि हातांत—’

‘ पुढं ? ’ असा अधीरपणानें प्रश्न करीत अवीनें पुढचें पान काढले.

‘ हत्ती पांखराबरोबर समुद्रांत पोहायला गेला—तिथें मोठी लट आल्याबरोबर त्याच्या नाकातोंडांत पाणी जाऊन तो घाबरला—किनाऱ्यावर वाळूंत येऊन बसल्यावर तो सोंडेनें एका खेंकड्याला त्रास देऊं लागला नि मग खेंकडा त्याला चावला ’—या सर्व प्रसंगांचीं त्या पुस्तकांतलीं चित्रं सुंदर होतीं. मंदा प्रत्येक चित्राचें खूप खूप वर्णन करूं लागे. पण अवि प्रत्येक वेळीं ‘ पुढं ? ’ ‘ पुढं ? ’ असा प्रश्न करून तिच्या रंगाचा भंग करी आणि पुढचें पान उघडी.

घिसाडघाईनें म्हणा किंवा लग्नघाईनें म्हणा, अवि शेवटच्या पानापर्यंत पोंचला. पांखरांचा पाहुणचार घेऊन हत्ती घरीं परत येतो असें दृश्य शेवटच्या चित्रांत होतें. तें चित्र घाईघाईनें पाहून अवीनें प्रश्न केला, ‘ पुढं ? ’

मंदा क्षणभर गोंधळली. लगेच तिनें पुस्तकाचें पहिलें पान उघडलें आणि ती सांगूं लागली, ‘ हा हत्ती चहा पीत बसला आहे नि त्यानं नाइट सूट घातला आहे—’

अवि निरखून पाहून बोलूं लागला, ‘ तो नाइट सूट माझ्यासारखा निळ्यानिळ्या रेषांचा आहे—हत्तीचा एक दांत शिंगासारखा दिसतोय ! ’

आतां दोघेही प्रत्येक चित्रांत रंगून त्यांत असलेल्याच नव्हे तर नसलेल्या वस्तूंचीही रसभरित वर्णनें करूं लागलीं. मंदानें पान उलटायला लागावें, पण अवीनें तिचा हात धरून तिला थांबवावें असा उलटा प्रकार सुरू झाला ! तो पाहून कांहीं केल्या मला हंसूं आवरेना. हंसतां हंसतां मी स्वतःशीं म्हणालों, ‘ नाहीं तरी अवी भारीच उतावळा आहे ! ’

लोच माझ्या मनांत आलें—छोट्या अवीला हंसण्यात काय अर्थ आहे ? आम्ही मोठीं माणसेंही नेहमीं त्यांच्यासारखीच वागतो; नाही का ? आम्ही सदासर्वदा एकच मंत्र घोषित असतो—‘पुढें-पुढें, आणखी पुढें ?’ आयुष्याच्या चित्रमय पुस्तकाचें प्रत्येक पान न्याहाळून पाहावें, त्याच्यांतली मौज मनमुराद लुटावी, खडीसाखरेचा खडा दातांनीं फोडून खाण्यापेक्षां तोंडांत विरघळवून टाकण्यांत जी गोडी असते तीच जीवनांतल्या क्षणाक्षणाला आपण अनुभवावी, हा विचार शेंकडा नव्वद लोकांच्या मनांतसुद्धां येत नाही. मग तो आचरणांत आणणारा मनुष्य हजारांत एखादाच आढळायचा ! जो तो हातांतल्या सुखाकडे दुर्लक्ष करून पळत्या आनंदाच्या मार्गें धांवत असतो ! प्रत्येकाचा मंत्र एकच—‘पुढें-पुढें !’ भविष्यांतला अमर्याद आनंद लुटण्याकरितां मनुष्यप्राणी ही जी धांवपळ करतो, तिच्यांत वर्तमानाच्या मर्यादित आनंदाला मात्र तो निश्चितपणें मुक्तो.

माझीच गोष्ट पाहा ना ! मी फार लहानपणीं पोहायला शिकलों. सुदैवानें माझें बाळपणही सांगलीला कृष्णेच्या कांठीं गेलें. पावसाळ्यांत गणपतीच्या घांटावरलीं तुळशी वृंदावनें बुडल्यावर तिथें पोहायला पडून माईच्या घाटाकडे जाण्यांत किती गंमत आहे; किंवा उन्हाळ्यांत सांगलवाडीच्या घाटाजवळच्या पाण्यांत उड्या मारण्यांत काय मौज आहे, हें मला अजिबात ठाऊक नाहीं नसें नाहीं. पण पोहण्याच्या आणि पाण्यांत डुंबण्याच्या बाबतींतली माझी इच्छा अद्यापिही अतृप्त राहिली आहे, हें मात्र खरें ! त्या वेळीं मला पोहण्यापेक्षां वाचनाचीच ओढ अधिक लागे. मी मनांत म्हणत असें—पोहायला हवा तेवढा वेळ मिळेल पुढें ! पण विद्या संपादन करायची ही संधि आपण गमावली तर ती मात्र पुन्हा परत येणार नाहीं !

आज पंचवीस वर्षांनीं वाटतें—त्या वेळींच मीं यथेच्छ पोहून ध्यावयास हवें होतें. विद्यार्थिदशेंत माझा पोहण्यांत वेळ गेला असता तर माझें संस्कृत पाठांतर कमी झालें असतें, बीजगणिताच्या सर्व पुस्तकांतलीं सर्व उदाहरणें मीं सोडविलीं आहेत, असें अभिमानानें मला म्हणतां आलें नसतें आणि लायब्ररींतलें प्रत्येक मराठी नाटक आणि कादंबरी मीं वाचली आहे अशी प्रौढीही मला मिरवतां आली नसती हें खरें ! पण पोहण्याचा आनंद गमावून

मीं जें विद्याधन संपादन केलें तें तरी आतां माझ्यापार्शीं कुठें आहे ? मला पाठ येत असलेले बहुतेक संस्कृत श्लोक आतां तीन किंवा साडेतीन चरणांचे होऊन बसले आहेत, बीजगणितांतला कूटप्रश्न हा मला आतां खरोखरी कूट प्रश्न वाटतो आणि मी अधाशीपणानें वाचलेलीं शेंकडों नाटकें, कादंबऱ्यांचीं पुस्तकें—लहानपणी खूप पतंग उडविले म्हणून कांहीं मोठेपणीं कुणी वैमानिक होत नाही !

पुस्तकांकडे थोडें दुर्लक्ष करून मी दररोज कृष्णेश्वर पोहायला गेलों असतो तर—तर त्या अगणित घटकांच्या स्मृतींनीं सुद्धां आतां माझ्या मनाला आनंद झाल्या असता. या बाबतींत मनाला जी एक प्रकारची अतृप्तता वाटते ती कधींच जाणवली नसती !

पण—

आतां दररोज पोहायला जावें म्हटलें तर महिन्यामहिन्यात मला सवड मिळत नाही आणि कधीं सवड मिळालीच तर थंड पाण्यांतलें डुंबणें आपल्याला सोसेल कीं नाही हा प्रश्न दत्त म्हणून पुढें उभा राहतो !

जी कथा पोहण्याची तीच फिरण्याची, तीच खाण्याची, तीच खेळांची आणि तीच प्रवासाची !

मीं अजून गिरसण्या पाहिला नाही, ताजमहाल पाहिला नाही, अजि-
ठ्याचीं लेणींही पाहिलीं नाहीत ! हें सारे पाहायची इच्छा लहानपणापासून
माझ्या मनांत मोठ्या उत्कटतेनें वास करीत आली आहे. पण विद्यार्थि-
दशेंत तिसऱ्या वर्गाच्या भाड्याचेही पैसे खिशांत नसत म्हणून मी फारसा
प्रवास करूं शकलों नाही; शिक्षक झाल्यावर सुटीचे दिवस लेखनवाचनाला
उपयोगी म्हणून मी जागेवरून हललों नाही, आणि आतां—

आतां मला वाटतें—सुटींतला सारा वेळ लेखनवाचनाला न देतां दरवर्षीं
थोडाफार प्रवास करण्याचा प्रघात मीं ठेवला असता, तर फार बरें झालें
असतें ! आपणांला हवा असलेला आनंद आजच्यापेजां उद्यां अधिक
सुलभतेनें व विपुलतेनें मिळेल या मोहानें मनुष्य मनोराज्यें करीत बसतो !
त्याला वर्तमानकाळापेक्षां भविष्यकाळ फार आकर्षक वाटतो; पण एक गोष्ट
कांहीं केल्या त्याला कळत नाही—भविष्यकाळ दूर असल्यामुळेंच

आपल्याला सुंदर दिसतो ! तें सौंदर्य तैलचित्राचें असतें. दुरून साजऱ्या दिसणाऱ्या डोंगराचें असतें—मृगजळाचें असतें—कांचनमृगाचें असतें !

भूतकाळ मनुष्याला स्मृतीचा आनंद देतो, भविष्यकाळ त्याला स्वप्नाचा आनंद देतो ! पण प्रत्यक्ष जीवनाचा आनंद जर त्याला कुणी देत असेल तर तो वर्तमानकाळच ! 'One to-day is worth two to-morrows' या उक्तीचें मर्म हेंच आहे, नाही का ! उद्यां फुलणाऱ्या कळ्या सुंदर असल्या, तरी आज फुलांचा सुवास त्यांच्यापासून कसा मिळणार !

पण ही साधी गोष्टच आपणांला अनेकदां कळत नाही. आगगाडींतून जाणारा प्रवासी भोंवतालच्या सृष्टिसौंदर्याशी समरस होण्याऐवजी आपणाला ज्या स्टेशनवर उतरायचें आहे तिथें टांगे मिळतात कीं नाही याचीच विवंचना करित बसलेला असतो. केंस कमी होऊं लागल्यामुळें आपल्याला अकार्लीं टक्कल पडून आपण पतीला अप्रिय होऊं कीं काय, या काळजीनें चार-चार घटका केंसांना भलभलतीं तेलें लावीत बसणाऱ्या तरुण स्त्रीला तेवढा वेळ नवऱ्याशीं खेळकरपणानें बोलत बसायला मात्र मिळत नाही !

असलीं अनेक उदाहरणें पाहिलीं कीं, 'We never live, We only hope to live' हे पास्कलचे शब्द मला खरे वाटूं लागतात. प्रत्येक मनुष्य कुरकुरत म्हणत असतो—आजच्या जीवनांत काव्य, सौख्य, आनंद या गोष्टी जवळजवळ नाहीतच. त्या उद्यांच्या जीवनांत मात्र आपल्याला निश्चित मिळतील ! उद्यांचा दिवस केव्हां उजाडतो ह्याची तो उत्कंठेनें वाट पाहत असतो. पण 'उद्यां'चें रूपांतर 'आज'मध्ये झालें, कीं वर्तमानावर अकारण असंतुष्ट होणारा मानवप्राणी चित्रांचें पुस्तक पाहणाऱ्या अवीप्रमाणें ओरडतो, 'पुढें चला, आणखी पुढें चला ! पुढें-पुढें—'

विचान्याच्या हें लक्षांतही येत नाही कीं मानवी जीवनांतली प्रत्येक घटका—किंबहुना प्रत्येक क्षण—ही एक सुखाची दीपमाळ असते ! पाषसाच्या सर्तीत, हिरवळींत, आकाशांत उडणाऱ्या घागींत, पुस्तकांत, घरांत बागडणाऱ्या चिमकुल्यांत, एक शब्दही न बोलतां तुम्हांला हवा

तेवढाच गोड चहा करून देणाऱ्या पत्नीत, जिथे पाहावे तिथे या दीपमाळेवरल्या दिव्यांचा मंदमधुर प्रकाश पसरलेला असतो. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून 'पुढें-पुढें' म्हणून धांवत सुटणे हे—

अवि आणि मंदा यांनी तिसऱ्यांदां त्या पुस्तकांतलीं चित्रें पाहायला सुरुवात केली होती. अवि मंदाला सांगत होता—'हा हत्ती चहा पीत बसला आहे—नि त्यानं नाइट सूट घातला आहे—हा नाइट सूट माझ्या-सारखा निळयानिळया रेषांचा आहे—हत्तीचा एक दांत शिंगासारखा दिसतोय—त्याच्या हातांत एक पत्र आहे—त्याच्या पलीकडच्या टेबलावर पिवळी नि तांबडीं फुलें आहेत—त्याच्या चहाच्या पेल्यांत चमचा आहे—त्याला खूप खूप गोड चहा आवडतो.'

मंदा पान उलटू लागली. पण अवीने तिचा हात धरला. त्या चित्रांतल्या त्याला दिसणाऱ्या गमती अजून संपल्या नव्हत्या !

हातांतलें पहिलें पत्र वाचण्यांत मी इतका गुंग होऊन गेलों होतों कीं, दुसरें पाकिट आपण अजून फोडलें नाहीं याचें मला भानच नव्हतें. मात्र यावरून माझ्या हातांतलें पत्र माहेरीं गेलेल्या पत्नीचें होतें आणि त्यांत राणीसाहेबांच्या आगमनाची वार्ता होती असा तर्क कृपा करून कुणी करूं नये. राणीच्या जाहीरनाम्याला हिंदुस्थानच्या इतिहासांत जेवढें महत्त्व आहे तेवढेंच राणीच्या बोटभर पत्राला प्रत्येक पुरुषाच्या आयुष्यांत असतें, हें मी अमान्य करीत नाहीं. पण माझी पत्नी सहसा माहेरीं जात नसल्यामुळें आणि क्वचित्त गेली तरी मेघदूतासारखीं काव्यें तिनें वाचलीं नसल्यामुळें पोस्ट खात्याच्या उत्पन्नांत आणि माझ्या वाचनांत ती या दृष्टीनें भर घालूं शकत नाहीं हें कबूल केलेंच पाहिजे.

माझ्या हातांतलें पत्र एका रसिक विद्वान् गृहस्थाचें होतें. त्यांचा-माझा विशेष परिचय नव्हता. पण माझी नवी कादंबरी वाचून त्यांनीं मोठ्या अगत्यानें मला पत्र लिहिलें होतें. त्यांच्या पत्रांतलें तें एकच वाक्य मी पुनः पुन्हा मनांत घोळवित होतों. लहान मुलें लिमलेटची गोळी चोखतात ना ? तसें माझे मन त्या वाक्याचा आस्वाद घेत होतें. लहान मुलाच्या तोंडांतील लिमलेटची गोळी थोड्याच वेळांत विरघळून जाते. पण माझ्या हातांतल्या पत्रांतलें तें वाक्य—त्याची गोडी अगदीं अवीट होती.

त्या गृहस्थांनीं लिहिलें होतें, 'तुमची नवी कादंबरी वाचतांना मला डोस्टोव्हस्कीची आठवण झाली.'

डोस्टोव्हस्की ! ' *Crime and Punishment* ' सारखी अलौकिक कादंबरी लिहिणाऱ्या डोस्टोव्हस्कीची आठवण व्हावी असें लेखन मी—

त्या वाक्याकडे पाहिलें कीं मला मूठभर मांस चढल्यासारखें वाटे. शेवटीं मला वाटलें—आपण फार वेळां या वाक्याकडे पाहिलें तर लड्ड होण्याकरितां एखादें औषध घ्यायची कांहीं आपल्याला जरूरी पडणार नाहीं.

हा विचार मनांत यायला नि अजून न उघडलेलें तें दुसरें पत्र समोर दिसायला गांठ पडली. पहिलें पत्र नाइलाजानें बाजूला ठेवून मीं दुसरें पत्र

उचललें. पत्त्याचें अक्षर तर माझ्या जिवलग मित्राचें होतें, आठ दिवसां-पूर्वीच मीं त्याला माझी नवी कादंबरी सप्रेम भेट म्हणून पाठविली होती. माझ्या मनांत आलें, या पत्रांत कादंबरीवरलें आपलें मत त्यानें कळविलें असावें. एका विशेष परिचय नसलेल्या रसिकानें 'तुमची नवी कादंबरी वाचतांना मला डोस्टोव्हस्कीची आठवण झाली' असें ज्या अर्थी लिहिलें आहे, त्या अर्थी या मित्रानें पत्रांत आपल्यावर स्तुति-सुमनांचा नुसता वर्षाव केला असेल अशी माझी कल्पना झाली.

पण तें पत्र उघडून मीं वाचायला सुरुवात केली मात्र, आकाशांत खूप उंच झोका ध्यावा आणि त्याच वेळीं झोपाळ्याची फांदी कडकड करून कोसळून पडावी, तशी माझी स्थिति झाली. त्या पत्रांतलें पहिलेंच वाक्य असें होतें—'आपल्या देशांतल्या स्त्रियांनाच नव्हे तर लेखकांनासुद्धां संतति-नियमनाची आवश्यकता पटवून दिली पाहिजे असें ही कादंबरी वाचून मला वाटलें.'

कोयनेलची गोळी चटकन् गिळून टाकण्याचा प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणें मीं तें पत्र झटकन् वाचून संपविण्याची शिकस्त केली. पण कित्येकदां ती गोळी जशी टाळ्याला चिकटून सारें तोंड कडू करून टाकते, तशी त्या पत्रांतल्या दोन-तीन वाक्यांनीं माझी स्थिति केली. संतति-नियमन काय नि कार्बन कॉपी काय ? मला तें पत्र पुन्हा वाचवेना.

तें पत्र दूर फेकून देऊन मीं पहिलें पत्र हातांत घेतलें. अंगांतून घामाच्या धारा वाहत असतांना विजेचा पंखा एकदम सुरू व्हावा तसा आनंद तें पहिलें पत्र वाचून आपल्याला होईल अशी माझी अटकळ होती.

पण या वेळीं ती सपशेल चुकली.

त्या पत्रांतलें तें वाक्य—डोस्टोव्हस्कीची आठवण—छेः !

तेंही पत्र मीं दूर फेकून दिलें. कुठलेंच पत्र वाचावेंसें वाटेना. पहिल्या पत्रांतली ती स्तुति—सूर्याच्यां प्रखर प्रकाशाकडे टक लावून पाहिलें कीं डोळे मिटून ध्यावेसे वाटतात ना ? ती स्तुति आठवतांच माझ्या मनाची तशी स्थिति झाली. आणि दुसऱ्या पत्रांतली ती निंदा-काळ्याकुट्ट काळोखाकडेही मनुष्याला फार वेळ पाहवत नाहीं !

दुसऱ्या पत्रांतली ती निंदा खोटी होती ? छे ! मित्र मित्राविरुद्ध अकारण विरुद्ध लिहील ? अशक्य ! माझ्या मित्राच्या प्रेमाची मला पूर्ण कल्पना होती.

मग ती स्तुति खोटी असली पाहिजे !—पण माझी खोटी स्तुति करून त्या मनुष्याला काय मिळवायचे होतें ? तो मनुष्य विद्वान होता, रसिक होता, सुखवस्तु होता; इतकेच नव्हे, तर निःगक्षपाती म्हणूनही आपल्या मित्र-मंडळांत प्रसिद्ध होता !

एक प्रकारची विचित्र उदासीनता माझ्या मनावर पसरली. माझी कादंबरी चागऱी आहे की वाईट आहे हेच मला कळेना.

अस्वस्थ मनुष्य हाताने काही तरी चाळा करूं लागतो. मी कपाट उघडले आणि हाताला येईल ते पुस्तक घेऊन सहज त्याचें शेवटचें पान उघडले. गडकऱ्यांची वाग्वैजयंती होती ती ! तिच्या शेवटच्या पानावर 'माझा मृत्युलेख' या नांवाचा एक श्लोक आहे. त्याच्यावरून मी दृष्टि फिरविली मात्र ! सूर्य वर आल्याबरोबर धुकें नाहींसें व्हावें त्याप्रमाणें माझ्या मनाची उदासीनता क्षणाधीत मावळली.

गडकरी म्हणत होते—

“ यावज्जीवहि 'काय मी' न कळरे आसांप्रती नीटसे !

मित्रांतहि कळे न गूढ न कळे माझे मलाही तसे ॥ ”

या दोन ओळीत तरल कल्पकता नाहीं, उत्कट भावना नाहीं, कांहीं नाहीं. 'वाग्वैजयंती' मीं प्रथम वाचली तेव्हां 'नूरजहान'चें चित्र काढणाऱ्या चित्रकारानें गमतीनें एखाद्या भिकारणीचें चित्र काढावें तशी ही कविता मला वाटली होती.

पण आज मात्र या कवितेंत अधिक सूक्ष्म आणि अधिक खोल असें कांहीं तरी आहे अशी माझी खात्री झाली. मनुष्याच्या मनाच्या कांहीं जखमा इतक्या सूक्ष्म असतात की, त्या त्याला दुसऱ्याला दाखवितांच येत नाहींत. त्या दोन पत्रांनीं माझ्या मनाला अशीच एक विचित्र जखम केली होती. गडकऱ्यांच्या कविताही असल्या सूक्ष्म पण विचित्र जखमेनें होणाऱ्या वेदनांचें प्रतिबिंब होतें.

माझ्या कादंबरीसंबंधाने अगदीं परस्परविरुद्ध अशीं मते वाचून माझे मन मघांशीं गोंधळले होते. पण आतां मला त्या गोष्टीचें हंसू येऊं लागले. एका कादंबरीची कथा काय ? खुद्द माझ्याविषयीं तरी मला ओळखणाऱ्या लोकांचें एकमत कुठें आहे ?

गतवर्षींची ती गंमत ! माझ्या घरीं येऊन राहिलेले एक पाहुणे मुंबईस गेले. तिसऱ्याच दिवशीं मला माझ्या मुंबईच्या मित्रांनीं कळविलें कीं, जो जो भेटेल त्याला त्याला मी मोठा आढ्यतेखोर गृहस्थ आहे असें तो अतिथिदेव सांगत सुटला आहे.

त्याच आठवड्यांत दुसरे एक पाहुणे माझ्याकडे आले. ते परत गेल्यावर माझ्या पुण्याच्या मित्रांनीं लिहिलें, 'दर उन्हाळ्याच्या सुटींत तुमच्या सहवासांत एक तरी दिवस घालवावयाचा असें त्यांनीं ठरविलें आहे ! तुमच्याइतका मनमोकळा मनुष्य—'

त्या वेळीं माझ्या मनांत जी कल्पना अंधुकपणाने येऊन गेली होती तीच आतां मला खरी वाटू लागली. आयुष्य हा आपल्या प्रामाणिक मिळकतीचा जमाखर्च नाही. त्यांत लॅटरीचें तिकिट काढल्यामुळे मिळणारी रक्कम जमेला धरावी लागते आणि चोरी झाल्यामुळे कमी होणारे पैसे खर्चाच्या खातीं घालावे लागतात !

माझ्या कादंबरीकडे काय अथवा माझ्याकडे काय, जो तो आपापल्या दृष्टीनें पाहणार; आणि प्रत्येकाच्या दृष्टींत किती निरनिराळ्या आवडी-निवडीचें संमेलन झालेले असतें हें कुणी सांगावें ?

रुग्णशय्येवर पडलेल्या तांब्यांनीं मृत्यूचें स्वागत करण्याकरितां खालील ओळी म्हणत स्वतःला सिद्ध केले—

‘जन पळभर म्हणतिल ‘हाय ! हाय !’

मी जातां राहिल कार्य काय ?

रामकृष्णहि आले गेले

त्याविण जग का ओसच्चि पडलें ?’

या ओळी हजारदां ऐकल्या तरीही त्यांतील कारुण्य कमी होत नाही.

पण खरोखरच राम आणि कृष्ण हे नुसते आले आणि गेले असें म्हणतां येईल का ! पितृवचन पाळण्याकरतां चौदा वर्षांचा वनवास स्वीकारणारा राम—दात्यांचे 'सवती मत्सरं'तलें रामाचें काम पाहून माझ्या डोळ्यांत उभे राहिलेले अश्रु खोटे होते ? छे ! मूठभर पोहे घेऊन मित्राच्या भेटीला जाणाऱ्या सुदाम्याला सुवर्णनगरी देणाऱ्या कृष्णाच्या बालमैत्रीची कथा वाचली कीं अजूनही माझ्या मनाला जो सार्विक आनंद होतो तो काय उगीचच ?

तांत्रे मोठे कवि आहेत; पण लॉगफेलो हाही एक मोठा कवि होता; तो, कवि रामकृष्णांसारखे महात्मे जगांत नुसते येतात आणि जातात हे मान्य करायला मुळींच तयार नाहीं. तो म्हणतो:—

*'Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
Departing leave behind us
Foot-prints on the sands of time !'*

तांब्यांच्या ओळींतला करुण अनुभव जितका खरा, तितकाच या ओळींतला उदात्त आशावादही खरा आहे. आपल्या बहुरंगी जीवनांत हे दोन रंग आहेत. तांब्यांच्या ओळींतलें कारुण्य कळायला रगणशय्येवर पडून मृत्यूच्या मूर्तीचें दर्शन घ्यायला हवें ! लॉगफेलोच्या कवितेंतला उदात्त पणा प्रतीत व्हायला बुद्धापासून लिबिंहगस्टनपर्यंतचे अनेक जीवनपट डोळ्यांसुद्धन जायला हवेत !

चित्रपटांत एखादी स्त्री एखादे वेळीं फार सुंदर दिसते. छायालेखकाला तिचें सौंदर्य प्रगट करणारा कोन त्या वेळीं साधलेला असतो. पण त्याच चित्रपटांतल्या दुसऱ्या एखाद्या दृश्यांत तिची आकृति आकर्षक वाटत नाहीं. यांत दोष कुणाचा ? तिचाही नाही आणि छायालेखकाचाही नाही. एका विशिष्ट बाजूनेच ती सुंदर दिसू शकते. पण अभिनय करतांना प्रत्येक वेळीं तिची तीच बाजू छायालेखकाच्यापुढे कशी येईल ?

मीं शीळ घालीत तीं दूर फेकून दिलेलीं दोन्ही पत्रें उचललीं आणि त्यांना आभारदर्शक उत्तरें लिहिण्यासाठीं टेबलाकडे वळलों.

मी कधी ससा पाळून पाहिलेला नाही. पण धन्यानें पहिल्यांदा अंगाला हात लावतांच तो जेवढ्या भिन्नेपणानें त्याच्याकडे पाहत असेल, तेवढ्याच धीटपणानें चार दिवसांनीं तो आपल्या मालकाच्या अंगावर उडत्या मारायला लागत असेल असा माझा तर्क आहे !

हा तर्क अगदींच निराधार नाही. कुणाही स्नेह्याच्या घरीं गेलें कीं मला नेहमीं एकच अनुभव येतो. घरांतलीं चिमणीं बाळें सशाच्या भिन्ने नजरेनें पहिल्यांदा माझ्याकडे पाहतात. दूर दूर कोपन्यांत उभीं राहून तीं या नव्या काकाचें सूक्ष्म निरीक्षण करतात. हाक मारली तर ओ घायला सुद्धां लाजतात. पण चार घटका गेल्या, कीं तींच जवळ येऊन नाचू-बागडूं लागतात. 'मला कुठ्याचं पिल्लू नको, हत्तीचं पिल्लू आणून द्या' म्हणून हट्ट धरतात, चार बोळकीं मांडून 'काका जेवायला चला' म्हणून आग्रह धरतात, आणि—

परवां असेंच झालें. दीड वर्षांनीं मी त्या स्नेह्याच्या घरीं गेलों होतो. त्यामुळें त्यांचीं दोन्ही मुलें पहिल्यांदा मला पाहून थोडींशीं बुजली. पण सात पावळें बरोबर चाललें कीं सख्य निर्माण होतें हा अनुभव त्यांच्या बाबतींत लगेच आला. थोड्या वेळानें दोघेंही मला विलगलीं—आणि काकांचें मनोरंजन करण्याकरितां सिनेमांतलीं गाणीं म्हणून दाखवायला त्यांनीं सुरुवात केली.

अर्थात् त्या गाण्यांपैकीं एकही त्यांना पुरें आणि बिनचूक येत नव्हतें हें सांगायला नकोच. 'माझ्या दादाच्या घरीं,' 'गुणि बाळा' या जी. आय्. पी.च्या डब्याला 'चिमण्या मोराचा ग' हा बी. बी.चा डबा जोडण्यांत आला होता आणि 'यमुनाजळिं खेळुं' हे शब्द ऐकतांच 'काय खेळणार ?' म्हणून मी विचारलें तेव्हां 'विटी दांडू' हें त्या प्रभाचें उत्तर मला मुकाट्यानें मान्य करावें लागलें.

मी आंधोळीला आलों तेव्हां माझ्याबरोबर मुलेंही आलीं. मागच्या दारीं कसली तरी दोन झाडें होतीं. तिथें जाऊन मुलें खेळूं लागलीं. दोघेंही तोंडानें गात होतीं:

‘मोहर आंब्याला आला !’

म्हाणीघरांत आंगोळ करित असतांना ही ओळ पुनः पुन्हा माझ्या कानांवर पडत होती. माझ्या मनांत आलें—आंबा हा वृक्षांचा राजा आहे हेंच खरें ! कालिदासापासून केशवकुमारापर्यंत साऱ्या कवींना यानें वेडें केले आहे. शकुंतला ज्या वेळीला प्रेमानें पाणी घालीत असे, तिचा वाङ्मनिश्चय कालिदासाला कण्वाच्या तंपोवनांतल्या दुसऱ्या कुठल्याही वृक्षाशीं करतां आला असता आणि दारूचंदीच्या दिवशीं गोविंदा आणि शेवंती जें प्रेमगीत गातात त्याला योग्य असें वातावरण अत्रेही दुसऱ्या कल्पनांनीं निर्माण करूं शकले असते ! पण त्यांनीं तसें केले असतें तर तीं तीं स्थळें इतकीं मनोरम झालीं असतीं का ?

वड, पिंपळ, साग, फणस, माड—किती तरी झाडें माझ्या डोळ्यां-पुढून गेलीं. पण आम्रवृक्षांचें सौंदर्य त्यांच्यापैकीं एकांतही मला आढळना. संस्कृत कवींच्या काव्यदृष्टीचें कौतुक करीतच मी म्हाणीघरांतून बाहेर पडलों.

दोन्ही मुलें झाडाखालीं उभीं राहून गातच होतीं—

‘मोहर आंब्याला आला !’

मी दिसतांच ‘काका, काका’ म्हणून त्यांनीं हाका मारल्या.

मी हंसत त्यांच्याजवळ गेलों.

पण त्यांना प्रेमानें कुरवाळण्याऐवजीं मी त्या दोन झाडांकडे पाहतच राहिलों.

त्यांपैकीं एक पपनसाचें होतें; दुसरें डाळिंबाचें होतें. पहिल्या झाडाला ठिकठिकाणीं लटकलेलीं लहान हिरवीं पपनसें पाहून मला एरॉस थिएटरच्या दर्शनी भागांत मोठ्या कुशलतेनें गुंफलेल्या रबरी फग्यांच्या गुच्छांची आठवण झाली. इतक्यांत दोन्ही मुलें उद्गारलीं, ‘काका, किती किती फुटबॉल लागलेत झाडाला !’

मी डाळिंबीकडे पाहिलें. तिला लटकलेल्या डाळिंबांचें सौंदर्य निराळ्याच तऱ्हेचें होतें. हिरव्यागार रंगाच्या फळांना कुणी तरी अरुणोदयांत बुडवून आणलें असावें असें त्यांच्या फिकट तांबड्या रंगबरून वाटत होतें.

घरांत जेवायला बोलाविलें म्हणूनच मी आलों; नाही तर त्या दोन्ही सुंदर झाडांकडे पाहत एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें मी किती तरी वेळ तिथेंच उभा राहिलों असतों.

मागच्या दारच्या पायऱ्या चढतां चढतां मी सहज या झाडांकडे वळून पाहिलें. एकदम माझी नजर कुठें तरी दूर दिसणाऱ्या चिंचेच्या झाडाकडे गेली. त्याचा वरचा भागच मला दिसत होता. पण जिकडे तिकडे चिंचाच चिंचा लटकत असल्यामुळें तो किती प्रेक्षणीय वाटत होता ! एखाद्या दीपमाळेवरले सर्व दिवे लावले कीं साध्या दगडाला सुद्धां जसें तेज चढतें, तसें चिंचांनीं फुललेलें तें झाड शोभिवंत दिसत होतें.

जेवतांनाही मुलांचें तेंच गाणें चाललें होतें—

मोहर आंब्याला आला.

माझें मन म्हणूं लागलें—आंब्याचा मोहर मोठा सुंदर असेल ! पण पपनसें, डाळिवें, चिंचा या झाडांचीं दृश्येसुद्धां काहीं कमी आकर्षक नसतात !

यांच्यापैकीं कुठल्या झाडाचा आतांपर्यंत काव्य-वाङ्मयांत कितीदां उल्लेख आला आहे, याची मी आठवण करूं लागली, तेव्हां माझें मलाच आश्चर्य वाटलें. हिरव्या चिंचा पाहून मोठमोठ्या कवींच्या तोंडांना पाणी सुटलें असेल; पण आपल्या कवितेंत चिंचेचा उल्लेख करणारा कवि मात्र एकसुद्धां आठवेना. तीच स्थिति पपनसाची ! मिऱ्यांची पूड आणि साखर लावून पिकलेल्या पपनसाच्या माणिकमोत्यांच्या रंगांच्या कळ्यांचा आस्वाद अनेक कवींनीं घेतला असेल; पण त्याचा काव्यांत उल्लेख ! छे ! अब्रह्म-ण्यम् ! आणि संस्कृत वाङ्मयांतलीं सर्व दंतवर्णनें पाहिलीं तर कुंदकळ्यांच्या मानानें डाळिंबांच्या दाण्यांची उपमा फारच क्वचित् आली असेल !

मानवी मन अजून आपल्याभोंवतालच्या सामान्य वस्तूंतलें सौंदर्य अनुभवण्याइतकें सूक्ष्म झालें नाही हेंच खरें. सीता रामाबरोबर वनवासाला गेली याचें कोडकौतुक वाल्मीकीषासून भवभूतीपर्यंत सर्व कवींनीं केले आणि पिढ्यान् पिढ्या लोक तें आनंदानें वाचीत आले. पण स्वयंपाकीण

होऊन आपल्या मुलांना मोठेपणाचा मार्ग मोकळा करून देणाऱ्या मातांची उदाहरणे डोळ्यांसमोर असूनही तीं कुणाला दिसत नाहीत ! आणि क्वचित् दिसलींच तर तीं काव्याला योग्य वाटत नाहीत ! हरिश्चंद्राच्या राज्यत्यागाची मोहिनी व्यासापासून मुक्तेश्वरापर्यंतच्या कवींवरच पडली होती असें नाही. आजचे चित्रपट-प्रेक्षकही त्यांत रंगून जातात. मात्र या प्रेक्षकांपैकीं एकालाही प्रसंगीं उपाशीं राहून अभ्यास करणारे विद्यार्थी अथवा देशाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामांत कामाला येणारे तरुण हरिश्चंद्राइतकेच मोठे असतात याची कल्पना येत नाही.

या विचारांनीं अस्वस्थ झालेल्या मनःस्थितींतच माझे जेवण संपलें. माझ्याबरोबर सुपारीचे बोकणे भरत भरत दोन्ही मुलें गातच होतीं—

मोहर आंब्याला आला.

माझे मन म्हणत होतें—संकेताच्या संकुंचित सृष्टीतून आपल्या समाजाची सुटका कधीं होणार ? पुस्तकी शिक्षणानें माणुसकीची वाढ होत नाही हें अनुभवूनसुद्धां, आम्ही अजून त्याच कोंडवाऱ्यांत आनंदानें दिवस काढीत आहों. मोठमोठीं राष्ट्रें काल केलेल्या कराराचे कागद आज फाडून टाकीत असतांना, सत्य हें मानवी व्यवहाराचें मुख्य सूत्र आहे असें समजूनच आम्ही राजकारण लढवीत आहों. स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमामध्ये शारीरिक आकर्षणाचा जो भाग आहे त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून त्या प्रेमाच्या मार्गे 'पवित्र,' 'स्वर्गीय' इत्यादि उपाधि वेळीं-अवेळीं लावायलाही आम्ही कमी करीत नाही. छेः ! पूर्वीं माणसाला भितींत चिणून मारीत असत त्याप्रमाणें, माणसाच्या स्वाभाविक जीवनाचा जीर्ण संकेतांनीं गुंफलेल्या आजच्या समाजरचनेंत कोंडमास होत आहे. हा कोंडमास—

विचारपालट व्हावा म्हणून मीं पलीकडे पडलेलें पुस्तक सहज उचललें. तांब्यांचा काव्यसंग्रह होता तो ! हाताला येईल तें पान मीं उघडलें. त्या पानावरल्या कवितेचें नांव 'सहज तुझी हालचाल—' असें होतें. कविता प्रेमविषयक आहे हें मथळ्यावरून उघड होत होतें. मला वाटलें—कवीनें आपल्या प्रणयिनीला अप्सरा मानून सर्व ठराविक उपमांचा तिच्यावर वर्षाव केला असावा.

पण पहिलेंच कडवें वाचून मी चकित झालों. त्याच्याशीं हरणासारखे डोळे, कुंदकळ्यांसारखे दांत, भुंग्यांसारखे केंस वगैरेचा काडीइतकासुद्धां संबंध नव्हता. कवि आपल्या प्रणयिनीला फक्त एवढेंच सांगत होता—

सहज चालणेहि तुझे

सहज बोलणेहि तुझे

सहज पाहणेहि तुझे

मोहिनि मज घालते !

आपल्या साध्याभोळ्या वायकोवर साधेंसुधें प्रेम करणाऱ्या सामान्य मनुष्यालासुद्धां सुलभ असणारा हा अनुभव होता. आणि त्याच्यापुढचें वर्णन खोटें आहे असें म्हणणारा मनुष्यसुद्धां ब्रह्मचारी किंवा वेडा असला पाहिजे अशी माझी खात्री झाली. कवि आपल्या रसाळ वाणीनें गात होता—

संसृतिचा घोर भार

बघतां तूं एकवार

विलया सखि, जाय पार

देहभान लोपते !

मी पुस्तक मिटून पाहिलें—‘मोहर आंब्याला आला’ हें गाणारीं चिमणीं पांखरें हां-हां म्हणतां झोंपीं गेलीं होतीं. पण माझ्या कानांत कुणी तरी गुण-गुणत होतें—मोहर आंब्यालाच येत नाहीं, साऱ्या झाडांना येतो !

आतां-आतांशीं कुठलीही सभा म्हटली की, माझ्या अंगावर कांटाच उभा राहतो. आपल्या भाषणाने शेंकडों श्रोत्यांचे आपण समाधान करू शकू की नाही या शंकेने नव्हे; तर सभा संपल्यावर स्वाक्षरी घेण्याकरितां वक्त्या-भोवतीं अल्लड तरुण-तरुणींची जी गर्दी होते तिच्या भयाने. तसें पाहिले तर विशीच्या आंतली तरुण मंडळी मला फार आवडतात. हिंवाळ्यांत निष्पण झालेली सृष्टि वसंताच्या आगमनाने जशी पल्लवित होते, तसें तरुण-तरुणींच्या हास्यमुद्रांनीं उदास वातावरण प्रफुल्लित होतें असा माझा अनुभव आहे. जीवनसागराला भरती येऊं लागल्यावर त्याच्या पहिल्या लाटांचें अवखळ पाणी तरुण-तरुणींच्या कणांकणांतून जणूं कांहीं उसळत असतें. त्यामुळे एखादी प्रणयरम्य कादंबरी वाचीत असतांना गरीब कारकून जसें आपले संसारदुःख विसरून जातो, त्याप्रमाणें तरुण-तरुणींच्या सहवासांत प्रौढ माणसांनाही हृदयांत सलणान्या अनंत शल्यांचा विसर पडत असतो. मात्र एक गोष्ट अवश्य लक्षांत ठेवली पाहिजे; या तरुण-तरुणींच्या हातांत सुंदर पुढ्यांच्या स्वाक्षरी घ्यायच्या छोट्या वह्या असतां कामा नयेत.

स्वतःची सही देण्यांत एवढे भिण्यासारखें काय आहे असा प्रश्न ज्यांच्या सहा मनिऑर्डर घेऊन आलेल्या पोस्टाच्या शिपायाखेरीज कुणीच मागितल्या नसतील, त्यांच्या मनांत उभा राहणें स्वाभाविक आहे. तसें पाहिले तर शिक्षकांच्या धंद्यांत शेंकडों मुलांच्या वद्यांचे गढे तपासून, आणि साऱ्या शाळेच्या प्रगतिपुस्तकांवर दर महिन्याला सहा करून, माझी स्वाक्षरी चांगलीच घडली आहे. पण तरुण-तरुणींच्या या स्वाक्षरी-प्रकरणांत एक मोठी गोम असते. त्यांना नुसती सही नको,—संदेश हवा !

आतां तुम्हीच सांगा. माझ्यासारख्या माणसाने प्रामाणिकपणें संदेश द्यायचें ठरविले, तर त्याला स्वाक्षरीच्या साऱ्या वह्या कोऱ्याच ठेवाव्या लागतील की नाही ? संदेश म्हटला की त्यांत कांहीं तरी भव्य, उच्च नि उदात्त असलेच पाहिजे ! ' आधीं पोटोबा नि मग विठोबा ' हा अनुभव जगांत माझ्या-प्रमाणें प्रत्येकाला येत असला तरी, संदेश म्हणून तो लिहिण्याची छाती कुणाला तरी होईल का ? बरे, आपल्या अनुभवाला आलेली कट्ट सत्ये

लपवून ठेवायचें ठरविलें तर धडधडीत खोटे संदेश द्यायची पाळी येते ! 'कर्मण्येवाऽधिकारस्ते' हा श्रीकृष्णाचा संदेश देण्याकरितां पहिल्या पहिल्यांदा माझे हात फार खुरखुरत असत. पण कुठल्याही मासिकानें माझ्या लेखनाचा मोबदला बुडविला म्हणजे माझा जो चडफडाट होत असे तो अशा वेळीं मला आठवे आणि मी मनांत म्हणे, 'आपल्याला सोंगें टोंगें साधत असतीं तर आपण बुवा होऊन चैर्नीत लोळत राहिलों असतीं. शिक्षकाचा नि लेखकाचा दरिद्री पेशा आपण कशाला पत्करला असता ?'

असल्या अनुभवांमुळें संदेश देणें हें मला मोठें प्राणसंकट वाटतें. आणि कुठल्याही सभेंत भाषणाच्या आरंभीं जरी माझें मन गोंधळून जात नसलें तरी भाषण संपल्यावर मात्र मी कावरावावरा होतों. आभाराचें भाषण सुरू असतांनाच अनेक तरुणतरुणी वह्या सरसावून माझ्याकडे पाहूं लागलेल्या दिसतात. गळ्यांत पडलेला हार हातांत घेऊन कुठल्या दरवाजानें पोबारा करावा याचा विचार मी करतो न करतो तोंच, पातळांच्या आणि पायजम्यांच्या पलटणींनीं मला वेदून टाकल्याचें दृश्य दिसू लागतें. या संकटांतून सहीसलामत सुटण्याचा मार्ग एकच असतो—मुकाट्यानें शत्रूला शरण जाणें.

परवांच्या दिवशीं सभा संपली तेव्हां मीं मुकाट्यानें याच मार्गाचा आश्रय केला. आज स्वाक्षरीसाठीं गडबडीनें व्यासपीठावर येणाऱ्या तरुण मंडळीकडे पाहत 'बाळक्या आला रे आला !' असें मोठ्यानें म्हणायचें आणि सभागृहांतून धूम ठोक्याची असें मीं मनाशीं ठरविलें होतें. पण मनांतल्या शंभर गोष्टींपैकीं जनांत आपण पांचच करूं शकतो हा अनुभव इतरांप्रमाणें मलाही आला.

भोंवतळीं चाललेल्या गडबडीकडे दुर्लक्ष करून मीं एक स्वाक्षरीची वही हातांत घेतली. काय लिहावें हेंच सुचेना. हाताला कांहीं तरी चाळा हवा म्हणून मी त्या वहीचीं मागलीं पानें चाळूं लागलों. एका बड्या साहित्यिकांनीं आपला संदेश दिला होता—'विचार हेंच मनुष्याचें वैभव आहे !' एका प्रांतिक पुढाऱ्यांनीं लिहिलें होतें—'वीर पुरुषांपेक्षां विचारी पुरुषच खरे जगज्जेते असतात.' एका विदुषींनीं पोपटपंची केली होती—

‘ बुद्ध म्हणतो तेंच खरें आहे. *All that we are is the result of what we have thought.*’

भोवतालीं गर्दी वाढत होती. कांकणें वाजत होती. वह्यांचीं पानें सळसळत होती. आतां हातांतल्या वहीत कांहीं तरी लिहिणें मला प्राप्तच होतें. बोलरनें टाकलेला चेंडू दिसला नाही तरी खेळाडूला बॅट फिरवावीच लागते. मी लिहून गेलों—‘ थोडे अविचारी व्हा !’

अवघे तीन शब्द ! पण—

हे शब्द हातून लिहून झाले मात्र ! आपण कांहीं तरी भलतेंच लिहून गेलों असें मला वाटलें. हा संदेश खोडून ‘ सत्य सदा बोलावें,’ ‘ अहिंसा परमोधर्मः,’ ‘ जे कां रंजले गांजले,’ किंवा ‘ *Throw no stones into the well, whence you have drunk.*’ यांपैकीं एखादें वाक्य लिहावें, असा विचारसुद्धां माझ्या मनांत येऊन गेला. पण त्याचा कांहींच उपयोग नव्हता. बाण हातांतून केव्हांच निघून गेला होता; इतकेंच नव्हे तर तो अगदा मर्मी लागला होता. त्या वहीचा मालक—एक सोळा सतरा वर्षांचा विद्यार्थी—माझ्याकडे डोळे फाडून पाहत होता. बाहेर गेल्यावर माझ्या तोंडाला कसला तरी भयंकर वास येत होता, असें सुद्धां त्यानें आपल्या सोबत्यांना सांगितलें असेल !

या संदेशाचा एका तरुणावर झालेला हा विलक्षण परिणाम पाहून मीं तोच संदेश प्रत्येकाला देण्याचा सपाटा चालविला. माझी सही होतांच जो तो आपआपली वही उचली, दिलेल्या संदेशावरून नजर फिरवी; आणि साप दिसला कीं मनुष्य जसा भयभीत चेहरा करून दूर सरकतो, तसा निघून जाई.

घर्षी परत येतांना या सर्व तरुण-तरुणींचे आश्चर्यचकित चेहरे माझ्या डोळ्यांपुढें एकसारखे उभे राहत होते. मीं दिलेला संदेश नेहमींच्या पद्धतीपेक्षां थोडा निराळा होता हें खरें; पण मीं लिहिलेलें तें वाक्य ही केवळ माझ्या मनाची प्रतिक्रिया होती. माझ्या हातांत आलेल्या वहीत ज्यानें त्यानें विचाराचे गोडवे गायिले होते. त्या अतिरेकावर कांहीं तरी उतारा हवाच होता. तो मीं दिला, एवढेंच. त्यांत भयंकर असें काय घडलें

होते ? मी थड्ढेने कांहीं तरी लिहिले आहे असे समजून त्या सर्वांनीं हंसत हंसत जायला हवे होते. पण—

त्या सर्व तरुण मंडळींचे ते बुजरे चेहरे-त्या विलक्षण नजरा—

मी कांहीं तरी भलतेच लिहून तर गेलों नाहीं ना ?

‘थोडे अविचारी व्हा’ हे शब्द मोठमोठ्या अक्षरांत माझ्या डोळ्यांपुढें नाचूं लागले. धणभर माझे मन गोंधळून गेलें. माझ्यासारख्यानें तरुण तरुणींना विचारी व्हायला सांगायचें, कीं अविचारी होण्याचा उपदेश करायचा ?

मी चुकलों तर नाहीं ना ?

पण माझ्या मनाची ही रुखरुख फार वेळ राहिली नाहीं. माझ्या मनश्चक्षूपुढें एकामागून एक अशा अनेक मोठ्या माणसांच्या मूर्ति उभ्या राहिल्या. बुद्ध, कोलंबस, महात्मा गांधी—

बुद्धाच्या आयुष्यांतील ती तेजस्वी मध्यरात्र मला आठवली—राजवाड्यांतला शृंगारलेला महाल ! मंचकावर लावण्याची खाण अशी पत्नी झोंपलेली ! तिचे केंस भुरभुर उडत आहेत. जणूं काहीं यौवन आणि मदन अदृश्य रूपानें त्या सुंदरीच्या उशाशीं बसून तिला वारा घालित आहेत. पलीकडेच रत्नजडित पाळण्यांत एक बाळ निजलें आहे. त्याच्या बोंबड्या बोलांतून पाझरणारें अमृत कुणाला नकोसे होईल ? पण पत्नी आणि पुत्र यांचे हे प्रेमपाश तटातट तोडून राजपुत्र गौतम त्या मध्यरात्रीं राजवाड्याबाहेर पडला. त्या वेळीं प्रत्येकाला त्याचें तें कृत्य मोठ्या अविचाराचें वाटलें. पण त्या अविचारानेंच त्याला बुद्धाच्या पदवीला पोंचविलें. गौतम विचार करित राहिला असता, आपल्या पत्नीचें कसें होईल, पित्याला काय वाटेल, आपल्या पुत्राची काळजी कोण करील इत्यादि गोष्टींचा विचार करण्याचा गौतमानें प्रयत्न केला असता तर-तर इतिहास ज्यांच्याकडे दुंकून धाहायलासुद्धां तयार नाहीं अशा असंख्य राजांपैकीं तोही एक झाला असता.

आणि कोलंबस हिंदुस्थान शोधायला निघाला तेव्हां त्याला सुद्धां सर्वांनीं अविचारीच म्हटलें नव्हतें का ? जी सुवर्णभूमि तो शोधायला निघाला होता

ती कुठल्या दिशेला आहे तें सुद्धां त्याला पुरें ठाऊक नव्हतें. ध्येय साध्य झालें नाहीं तर, समुद्रांत जलसमाधि घेण्याशिवाय आपल्याला दुसरा कुठलाही मार्ग मोकळा नाहीं, हें काय त्याला कुणी सांगायला हवें होतें ? पण तो विचार करीत राहिला नाहीं. तो विचार करीत बसला असता तर जन्मभर युरोपच्या किनाऱ्यावरच बसला असता आणि त्याच्या थडग्यावर स्मृतीदाखल काय लिहावयाचें हा त्याच्या मित्रांना मोठा प्रश्न पडला असता. पण आज नेपोलियन आणि शेक्सपिअर यांच्या रांगेत इतिहासानें त्याला स्थान दिलें आहे.

अँड्रोकलीस सिंहाच्या पायांतला कांटा काढण्याकरतां पुढें झाला तो काय पूर्ण विचार करून ? तानाजी विचार करीत बसला नाहीं म्हणूनच मूठभर मावळ्यांच्या मदतीनें मध्यरात्रीं कोंडाण्यावर हल्ला करण्याचा त्याला हिऱ्या झाला. चोर्टीतून समुद्रांत उडी टाकणारे सावरकर, मिठाच्या सत्याग्रहांनें एका बलाढ्य साम्राज्यशाहीला सळो का पळो करून सोडणारे गांधीजी, ज्या भुकेच्या पायीं विश्वामित्रासारख्या महर्षीनें सुद्धां चांभाराच्या घरच्या हाडकांची चोरी केली त्या भुकेवर विजय मिळविणारा जर्तींद्र, यांनीं जीं दिव्ये करून दाखविलीं त्यांचा उगम विचारांच्या पोटीं आहे असें कोण म्हणेल ? विचार कितीही प्रभावी असला तरी त्याला पंख नसतात ! त्याला नेहमीं जमिनीलाच चिकटून राहावें लागतें. पण अविचार मात्र अस्मानांत भरान्या मारायला मोकळा असतो !

म्हणूनच गडकऱ्यांसारख्या प्रतिभासंपन्न कवीनें विचाराची खालील शब्दांनीं संभावना केली आहे.

‘ नसत्या आधि
स्वैर शतावधि
निर्मुनि आर्धां
क्षणोक्षणं मग वाढविसी
विश्वामित्र दुजा गमसी !

देइन म्हणशी

सुंदर खाशी

‘ उद्यां ’ नराशी

‘ आज ’ हातिंची परि हरिसी

मृगजळिं मनुजा खेळविसी ! ’

गडकरी नुसती विचाराची निंदा करूनच थांबले ! त्यांच्या जागी मी असतो तर मी अविचाराची जोराची तरफदारी केल्याशिवाय राहिलों नसतो ! आणि ही तरफदारी सर्वोना पटावी म्हणून सामान्य मनुष्याच्या आयुष्यांतलें एक उदाहरणही दिलें असतें. मला स्वतःला सायकलवर मुळींच बसतां येत नाहीं; पण पोहतां मात्र चांगलें येतें. असें होण्याचें कारण—पहिलें विचाराचें फळ; दुसरें अविचाराचें !

मी चार-पांच वर्षांचा असतांना प्लेगांत आम्हीं माळावर राहायला गेलों होतो. एके दिवशीं दुपारीं माझा थोरला भाऊ आणि त्याचे कांहीं सोबती यांनीं विहिरीवर पोहायला जायची द्रूम काढली. गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा घडते तसा मीही त्या टोळक्याबरोबर गेलों. विहिरींतल्या एका खडकावर कपडे राखण्याच्या कामावर मला बसवून आणि ‘ जागचा हलूं नकोस हं ’ असें पुनः पुनः बजावून त्या सान्या मंडळींनीं विहिरींत उड्या टाकल्या. प्रत्येक उडीबरोबर जें पाणी उसळलें तें मला दिवाळींतील पेटलेल्या बाणासारखें वाटलें. सारीं मुलें पोहूं लागलीं. एक बेडकासारखा पोहत होता, दुसरा उताणा पोहत होता. अंथरुणावर मजेंत लोळत राहावें तसें त्याचें पोहणें चाललें होतें. मला मोठी गंमत वाटली तें पाहून, पाण्याचें अंथरुण व पाण्याचेंच पांघरूण ! काय मजा असेल त्या लोळण्यांत ! मध्येंच दोन-तीन मुलें पाण्यानें निथळत बाहेर आलीं आणि त्यांनीं उड्या मारायला सुरुवात केली. मुटका टाकणारा मुलगा पाहून मला गणपति बुडतात त्याची आठवण झाली. मोटेवरून उडी मारणारा मुलगा तर अगदीं बुद्धाच्या मूर्तीसारखा दिसत होता. आणि सुरकांडी मारणाऱ्या मुलाला पाहून सुंदर माशाची चपळ हालचालच माझ्या डोळ्यां-पुढें उभी राहिली.

या देखाव्यानें माझे भान हरपलें. मी एकदम उठून उभा राहिलों. अंगांत यावें तसें कांहीं तरी झालें होतें मला. 'बाळू, मी आलों' असें मोठ्यानें ओरडत मीं विहिरींत उडी टाकली—

मुळीच पोहायला येत नसतांनाही मी त्या दिवशीं बुडालों नाहीं हें सांगितलेंच पाहिजे असें नाहीं. त्या आकस्मिक उडीनें मला थोडेंसें पाणी चारलें हें खरें ! पण त्या उडीनेंच माझे पाण्याचें भय नाहीसें केलें. पुढें चार आठ दिवसांतच मला पोहतां येऊं लागलें.

पण सायकलवर बसणें मात्र—

माझ्या लहानपणीं सायकली दुर्मिळ होत्या. आज मोटर ठेवण्याइतकेंच त्या वेळीं सायकल बाळगणें सामान्य मनुष्यांना कठीण वाटे. त्यामुळें दहा-बारा वर्षांपर्यंत मला 'हॉपिंग' साठीं सुद्धां कुणाची सायकल मिळाली नाहीं. बारा वर्षांचा झाल्यावर मला वाटूं लागलें; आपले डोळे अधू आहेत. त्यामुळें सायकल चालवितांना आपल्या हातून अपघात होण्याचा फार संभव आहे. तेव्हां चाळशी मिळाल्यावरच आपण सायकलवर बसायला शिकूं. डोळ्यांवर चष्मा येईपर्यंत माझी पंधरा वर्षे पुरीं झालीं होती. पण चष्मा आल्याबरोबर एक नवीनच भीति मनांत उभी राहूं लागली. शिकतां शिकतां आपण सायकलवरून पडलों तर चष्म्याच्या कांचा फुटतील, त्यांतला एखादा तुकडा डोळ्यांत जाईल नि मग—' *Oh ! What is that thing called light ?* ' या कवितेंतलें आंधळ्या मुलांचें करुण चित्र आठवून मीं सायकलवर बसायला शिकण्याचा बेत त्या वेळीं लांबणीवर टाकला. आणि आतां तर तो पुढल्या जन्मावरच गेला आहे !

लहानपणाच्या या आठवणी मनांत घोळत असतांनाच मी घरीं आलों. परगांवची एक विद्यार्थिनी माझी स्वाक्षरी घेण्याकरितां घरीं येऊन बसली होती. माझ्या हातांत वही देत ती म्हणाली, 'नुसती स्वाक्षरी नको; संदेशही हवा !' 'अवश्य' असें हंसत म्हणून मी तिच्या वहीवर लिहिलें, " थोड्या अविचारी व्हा !"

माझी मोठी निराशा झाली !

माहेराहून आपण्या लवाजम्यानिशीं येणाऱ्या पत्नीचें स्वागत करण्याकरितां स्टेशनवर अगदीं वेळेवर हजर व्हावें आणि कडकट्टपाशीं बसलेल्या मद्रासी सद्गृहस्थांनीं 'गाडी दोन तास लेट आहे !' म्हणून सांगावें; किंवा एखादा लोकप्रिय चित्रपट पाहण्याकरितां सुद्धा मॅक्सि करून आपल्या कबिल्यासह थेटराच्या दारांत उतरावें आणि 'बॉक्सचीं तिकिटं तेवढीं शिल्लक आहेत' हे व्यवस्थापकांचे शब्द कानांवर पडावेत; अगदीं तशी स्थिति झाली माझी !

रविवारीं दुपारीं दोन वाजतां चटकदार उन्हांतून मी माझ्या स्नेह्यांना भेटायला आलों होतो. स्वारी या वेळीं वामकुक्षी आटोपून उठली असेल-नसेल अशी माझी कल्पना. पण दारांत माझें पाऊल वाजतांच वहिनी स्वयंपाकघरांतून डोकावून पाहत म्हणाल्या, 'बाहेर जाणं झालं आहे !'

कपाळावरला घाम पुशीत मीं मनांत म्हटलें, 'निदळाच्या घामालासुद्धां या कलियुगांत किंमत नाही हेंच खरें !'

आल्या पावलीं परत जावें तर ऊन मी म्हणत होतें ! मी हुश्र करीत सोप्यावरल्या एका तक्क्याला टेकून बसलों नि वेळ घालविण्याकरितां कांहीं तरी वाचावें, म्हणून इकडे तिकडे पाहूं लागलों. पण कागदाचा एक कपटासुद्धां कुठें दिसेना ! माझ्या मनांत आलें—हॉटेलापासून सलूनपर्यंत कुठेंही तिष्ठत राहायची वेळ आली तरी, वेळ घालवायला हवीं तेवढीं वर्तमानपत्रें वाचायला मिळतात ! आणि या साहित्यिक सद्गृहस्थांच्या घरांत रविवारीं दुपारीं विविध वृत्त, आशा, चित्रा, नवयुग, धनुर्धारी, यांच्यापैकीं एकही साप्ताहिक असूं नये ? मोठें आश्चर्य आहे ! वर्तमानपत्रें नि चहा यांच्यावांचून आधुनिक मनुष्याचा दिवस उजाडत नाही असें म्हणतात. मग—

वर्तमानपत्र नाही तर नाही ! निदान एखादें पुस्तक तरी आसपास आहे कीं काय हें पाहण्याकरितां मीं सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें. परवांच या गृहस्थानें फडक्यांची नवी कादंबरी विकत घेतली होती ! ती मिळाली तर थोडा वेळ तरी—असलें शेल महंमदाचें मनोराज्य करण्यांत काय अर्थ होता ?

दोन आण्यांना मिळणारं रेखेचें जाडजूड टाइमटेबल सुद्धां सदरहू सद्-
गृहस्थ कड्याकुलुपांत ठेवून गेले आहेत हें सर्व कपाटावरून नजर
फिरवितांच मला कळून चुकलें.

अशा वेळीं समाधीचें महत्त्व मनाला पूर्णपणें पटतें; पण साधी झोंर
सुद्धां ज्या माणसाला हुकमी येत नाही त्यानें समाधीचा विचार करणें
म्हणजे गच्चीवरून खाली पाहतांना भिणाऱ्या मनुष्यानें पॅरॅशूटच्या
साहाय्यानें विमानांतून उतरण्याचा बेत करण्यापैकींच प्रकार होता.

मी परत जाण्याकरिता उठलों. इतक्यांत—

माझ्यासमोरच्या खोर्लीत माझ्या स्नेह्याचीं दोन मुलें खेळत खेळत
आलीं. त्यांचा तो खळखळाट—गाडी उताराला लागल्यावर बैलांच्या
गळ्यांतील घुंगुर वाजावेत, व्यायामशाळेत चिमुकल्या मुलांचें लेजिम सुरू
व्हावें किंवा तास दोन तासांचा जोराचा पाऊस पडला कीं, खेडेगांवांतल्या
पांदांतल्या पायऱ्यांवरून चिमुकल्या प्रवाहाने नाचत बागडत जावें, तसा
भास झाला मला तें दृश्य पाहून !

माझ्या साहित्यप्रेमी मित्राने वर्तमानपत्रें व पुस्तकें कडेकोट बंदोबस्तांत
कां ठेविली असतील, याचा मला क्षणार्धांत उलगडा झाला. कोंकणांत
केळीवर घड पोसवूं लागला कीं, त्याच्याभोंवती गोंणपाट गुंडाळून ठेवतात.
नाहीं तर वानरमंडळी केव्हां येतील आणि त्या घडाचा निकाल लावतील
याचा नेम नसतो. ज्याच्या घरांत अवखळ मुलें असतात त्यालासुद्धां अशाच
प्रकारची दक्षता घ्यावी लागते. मुलें आणि फुलें यांची तुलना करणारे कवि
'यमक्या वामना'चे अंधशिष्य असले पाहिजेत किंवा अपत्यहीन तरी
असले पाहिजेत ! कुटल्याही आईला जाऊन आपण विचारलें तर ती
म्हणेल—फुलांपेक्षां वाऱ्याशींच मुलांचें अधिक साम्य असतें !

हा सिद्धांत मूर्त स्वरूपांत माझ्यापुढें मांडण्याकरितांच कीं काय,
समोरच्या खोर्लीतल्या त्या दोन मुलांपैकी एक मुलगा उंच टेबलावर घड-
पडत चढत होता. पांच वर्षांच्या आपल्या थोरल्या भावाचा हा पराक्रम
खाली उभी असलेली बहीण मोठ्या कौतुकानें पाहत होती. बंधुराजाचीं
स्वारी कशीबशी टेबलावर चढली. वर चढतांच उभा राहून तो गाऊं

लागला—‘झेंडा उंचा लहे हमाला!’ बहीण टाळ्या पिटूं लागली. जणूं काहीं तिच्या भावानें एक मोठा किल्ला सर करून त्याच्यावर आपल्या देशाचें निशाण फडकावलें होतें. बहिणीच्या कौतुकानें उत्तेजित होऊन भाऊ म्हणाला, ‘आतां मी उडी टाकतो बघ हं !’

रामानें पौर्णिमेच्या चंद्राकडे ज्या कुतूहलानें पाहिलें असेल तें त्या मुलीच्या डोळ्यांत नाचूं लागलें. पण बोलण्याइतकें करणें सोपें नसतें या कट्ट सत्याचा पहिला धडा बंधुराज नुकते कोठें गिरवूं लागले होते. तो मुलगा एक दोनदां उडी मारण्याच्या पवित्र्यांत उभा राहिला. पण बेअब्रूच्या फिर्यादीबद्दल माफी मागावयाची असली तरी वर्तमानपत्राचा संपादक ती लढविण्याचा आव आणतो ना, त्यांतलाच तो प्रकार होता.

आपला भाऊ भिऊन उडी टाकीत नाहीं हें लक्षांत येतांच त्या चिमुरड्या पोरीचा हसरा चेहरा एकदम गंभीर झाला. एखाद्या आजीबाईप्रमाणें ती क्षणभर विचार करीत उभी राहिली आणि भावनेंनें ओथंबलेल्या स्वरानें एकदम उद्गारली, ‘उडी माल—माल तूं, मी आहें कीं !’

थोरला भाऊ अजून स्तब्धच आहे असें पाहून ती म्हणाली, ‘माल ना ! अले माल ! घाबलूं नकोश—मी आहें कीं !’

त्या मुलानें एकदम उडी खालीं मारली. ती बरोबर पडली. आणि यदाकदाचित् चुकून कुठें लागलें असतें; तरी देखील तो हंसत हंसतच उठला असता अशी माझी खात्री आहे. कारण त्याला कुठें खरचटलें असतें तर आपल्या इवल्याशा तोंडानें फुंकर घालीत ‘मी आहें कीं !’ म्हणून धीर देणारी बालदेवता त्याच्याजवळ उभी होती.

‘मी आहें कीं !’ या तीन शब्दांत त्रिभुवनांतल्या सर्व शक्ति एकवटलेल्या असतात याचा या क्षणीं मला प्रत्यय आला. कृष्णानें अठरा अध्यायांच्या गीतेंत जें तत्त्वज्ञान सांगितलें तें पटल्यामुळें अर्जुन युद्धाला उभा राहिला हें मला मुळींच खरें वाटत नाहीं. त्याला युद्धप्रवृत्त केलें तें कृष्णाच्या तीन मूक शब्दांनीं ‘मी आहें कीं !’ तुकारामासारखा संत आयुष्यांतल्या अनेकविध संकटांशीं यशस्वी रीतीनें कसां झगडूं शकला हें पाहायचें असेल तर ‘जेथें

जातो तेथे तू माझा सांगाती । चालविसी हाती धरूनियां ' हा त्याचा एकच अभंग वाचावा. महाभारतांत विदुलाख्यान म्हणून एक कथा आहे. या विदुलेचा मुलगा संजय पराभूत होऊन रणांगणावरून पळून येतो. पण आईच्या तेजस्वी उद्गारांनीं धीर येऊन तो पुन्हा लढाईवर जातो आणि यशस्वी होतो. ही कथा सत्य असो वा कल्पित असो, तिच्यांतलें तत्त्व आयुष्यांत हरघडी अनुभवाला येतें यांत शंका नाही. मनुष्याच्या मनांत साहसाइतकीच भीति असते आणि ध्येयवादाच्या जोडीनें दुबळेपणाही वावरत असतो. ही भीति नाहीशी करायला, या दुबळेपणाचा नाटनाट व्हायला त्याला कुणाकडून तरी धीर मिळावा लागतो. ' चल पुढें हो ' असे उत्साहाचे उद्गार जिवाला जीव देणाऱ्या मनुष्याच्या तोंडून त्याच्या कानांवर पडावे लागतात. मानवी प्रगतीचा जन्म सहानुभूतीच्या पोटीच असतो.

मनुष्य कितीही मोठा होवो, कितीही धीट असो, कित्येक वेळां त्याची स्थिति भयंकर स्वप्न पडत असलेल्या लहान मुलासारखी होते. तें मूल घाबरून ओरडतें. पण त्या विलक्षण स्वप्नांतून जागें मात्र होत नाही. पलीकडे झोंपलेल्या आईनें त्याच्या अंगावरून मायेनें हात फिरवून ' भिऊं नकोस हं ! मी आहे ! ' असें म्हटलें कीं मग तें डोळे उघडतें आणि हंसू लागतें. मला वाटलें - ' भिऊं नकोस हं ! मी आहे ! ' या आईच्या शब्दांतलें वात्सल्यच टेबलाखालीं उभ्या असलेल्या त्या धाकट्या बहिणीच्या उद्गारांत मूर्तिमंत उभें राहिलें असावें ! त्या भिऱ्या भावाला टेबलावरून उडी टाकायचा जो धीर झाला तो केवळ या वात्सल्यामुळेच.

असलें वात्सल्य आयुष्यांत ज्याला लाभतें तो कधींच निराश होत नाही. त्याच्या मनाचें तारुण्य अक्षय असतें. माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याचींच गोष्ट पाहा. आगगाडींत किंवा अन्यत्र परकी माणसें माझ्या वयाचा जो अंदाज करतात तो नेहमी सपशेल चुकतो. मी चाळिशीच्या पुढें गेलेला मनुष्य आहे हें कांहीं केल्या कोणाला पटतच नाही ! जणूं कांहीं वय चोरण्यांतसुद्धां दोन प्रकारचे चोर असतात. कांहींना खरा आंकडा कमी करून तरुण म्हणून मिरवण्याची जशी हौस असते, तशी कांहींना खरा आंकडा वाढवून आपल्या प्रौढत्वाचें प्रदर्शन करण्यांतही गंमत वाटते अशी

लोकांची समजूत आहे की काय कोणास ठाऊक ! मला भेटणारी बहुतेक मंडळी माझे वय बत्तीस-चौतीसपेक्षा जास्ती असणे शक्य नाही असे छातीवर हात ठेवून सांगतात. आणि मग मी आनंदून मनांत म्हणतो—लोकांनी आपण आहो त्यापेक्षा आपल्याला अधिक तरुण मानावे हा जीवनाच्या रणांगणावरला मनुष्याचा सर्वोत्तम मोठा विजय आहे, नाही का ?

मात्र या विजयाचे थोडेसुद्धा श्रेय मला घेतां येणार नाही. तारुण्य टिकविण्याकरितां मी साष्टांग नमस्काराचा व्यायाम घेतलेला नाही, घड्याळ उशाशी ठेवून उठलो नाही की निजलो नाही, चहा-कॉफीवर बहिष्कार टाकलेला नाही; फार काय, नेमाने संध्याकाळीं फिरायलासुद्धां गेलों नाही. अशा पथ्यपाथ्यानें मनुष्याचे शारीरिक तारुण्य कदाचित् कायम राहत असेल पण मनाच्या यौवनाचे प्रतिबिंब म्हणून त्या तारुण्याकडे कोणालाही बोट दाखवितां येणार नाही. मी लोकांना आहे त्यापेक्षा लहान वाटतो याचे कारण माझे मन सहसा उदास होत नाही; त्याच्यावर वार्धक्याची अवकळा चढत नाही. मोठ्या मनुष्याच्या भोंवतीं जसे शरीरसंरक्षक असतात, त्याप्रमाणे माझ्या मनाभोंवतींही अनेक रक्षक आहेत. ते निराशेच्या छायेलासुद्धां माझ्याजवळ फिरकू देत नाहीत.

माझ्या मनाच्या या संरक्षकांत किती तरी निरनिराळ्या प्रकारची मंडळी आहेत. माझे दोन अबोलके बालमित्र-तोंडाने त्यांच्यापैकी कुणीही माझ्यावरले आपले प्रेम व्यक्त करणार नाही; पण डोळ्यांनी त्यांच्यापैकी प्रत्येकजण म्हणत असतो, 'भिऊं नकोस. मी आहे की !' बहीण, बायको आणि मुलें हेसुद्धां जीवनमार्गावरले माझे स्फूर्तिदायक मित्रच आहेत. त्यांच्यापैकी बहीण लहानपणीं लाभली आहे, पत्नी तिसी उलटतांना आयुष्यांत आली आहे आणि मुलांनीं फार उशिरा माझ्या जीवनांत प्रवेश केला आहे. पण त्यांच्यापैकी प्रत्येकाच्या उत्कट प्रेमांतून एकच ध्रुपद मला नेहमीं ऐकू येत असते, 'भिऊं नकोस. मी आहे की !'

एकाद्या वेळीं या सर्व संरक्षकांचांचून दूर राहण्याची पाळी माझ्यावर येते त्या वेळीं केशवसुतांच्या अगर तांब्यांच्या कवितेचें पुस्तक टुंकेत असलेच पाहिजे अशी मी काळजी घेतों. पहिल्या पुस्तकाचीं पानें चाळतां चाळतां मी वाचू लागतो:

श्यासांहीं लिहिलीं, विराम दिसतो ज्यांमाजि बाष्पीय ते
 प्रीतीचें बरवें समर्थन असें संस्पृह्य ज्यांमाजि तें
 कांतेचीं असलीं मला पवन हा पत्रे अतां देतसे;
 डोळे झांकुनि वाचितां त्वरित तीं संमूढ मी होतसे

या गोड श्लोकानें मनाला आलेल्या प्रसन्नपणाला यःकश्चित् गवताच्या
 काडीवरली तांब्यांची कविता वाचली कीं उत्साहाची जोड मिळते. तांबे
 म्हणतात—

तृणाच्च पातें
 हालते डोलते वातें,
 यांतुनि ऋष्ण मुरली वाजवितो,
 वामन बलीस यांत दडपितो,
 यांतुनि नारसिंह गुरगुरतो,
 भ्या रे यातें.

रात्रीं पुस्तकांतल्या कवितेपेक्षांही अधिक भव्य आणि उदात्त असें सृष्टीचें
 सौंदर्य ' भिजं नकोस. मी आहे की ' म्हणून मला सांगत असतें. अंतराळीं
 पसरलेला समुद्र—मग तो चांदण्याचा असो वा काळोखाचा असो—आणि
 आकाशांतला चमचमाट—कधी तो तारकांचा असतो तर कधी विजेचा
 असतो—यांच्याकडे पाहतां पाहतां माझ्या कानांत एकच वाक्य घुमूं लागतें,
 ' भिजं नकोस, मी आहे की ! '

' अहं ब्रह्मास्मि ' हा साक्षात्कार होण्यांत जीवनाची सफलता आहे असें
 प्राचीन काळाच्या तत्त्वज्ञाना वाटे. पण मला वाटतें—सामान्य मनुष्याच्या
 आयुष्याचें समाधान हे तीन शब्द करूं शकत नाहीत. त्याला ब्रह्मानंद
 प्राप्त करून देणारे तीन शब्द निराळेच आहेत—“ मी आहे की ! ”

उत्तर बरोबर, रीत बरोबर, सारें काहीं बरोबर ! पण दहांपैकीं दहा मार्क घायचें माझ्या अगदीं जीवावर आलें. हो ! परीक्षक म्हणजे काहीं दशावतारी नाटकांतील राजा नव्हे ! तो विचारा 'राज्याचा बंदोबस्त कसा काय आहे ?' म्हणून प्रश्न करतो आणि 'ठीक आहे' ह्या उत्तरावर खूप होऊन तोंडाला कुलुन घालतो. या गहन राजकारणानें बापडा अगदीं थकून जात असावा ! हा प्रश्न राजा कदाचित् झोंपेंतही विचारीत असेल. त्याला बुद्धिबळाचा नाद असल्यामुळें प्रधानावर इतका विश्वास ठेवण्यास तो प्रवृत्त झाला असण्याचाही संभव आहे ! काहीं झालें तरी स्वतः राम नसतांना आपलें राज्य मात्र रामराज्य आहे ही गोष्ट तो मुकाट्यानें मान्य करतो ! विचान्याला लहानपणीं लिमलेट म्हणून कोयनेलच्या गोळ्यासुद्धां एखाद्यानें चारल्या असतील !

पेपरांतील उदाहरणाला दहांपैकीं दहा मार्क देणें म्हणजे ह्या मूर्ख राजाचें सोहेरसुतक लावून घेण्यासारखें होतें. मीं पुन्हा त्या प्रभावरून नजर फिरविली. ओहोहो ! सांपडली एक चूक ! रीत लिहितांना, त्यानें 'तिच्या' हा शब्द 'तीच्या' असा लिहिला होता. चूक काय लहानसहान होती ? काव्यांत खाडकन् एक मात्रा चुकली असती कीं ! मनुष्याच्या नाकाशीं सूत धरलेलें असावें आणि फक्त त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा चुकावी अशांतला प्रकार. गणितांत झाला तरी मात्रादोष तो मात्रादोष ! उदाहरणांतली 'ती' कुणीही असेल—दूध विकणारी गवळण असेल, नाहीं तर पडद्यांत राहणारी राणी असेल—कुणाही स्त्रीची अशी विटंबना करणें शोभतें का विद्यार्थ्याला ? 'तिच्या'—'तीच्या !' पहिली ती कशी खालीं पाहत चाललेली विनयशील स्त्री दिसते ! आणि दुसरी ? केंसांना दमड बांधून दाखविणारी सर्कशींतील बाईच जणूं काहीं ! 'तिच्या-तीच्या' ! उद्गारचिन्हांची फौज पुढें उभी करावी एवढी अक्षम्य चूक ! एकाद्या सोवळ्या लेखकानें पाहिली तर—हां हां म्हणतां हा गणिताचा पेपर अश्लील वाङ्मयांत जमा व्हायचा !

त्या चुकीबद्दल मार्क काटला तेव्हां कुठें माझा जीव खाली पडला. परीक्षकाला सामान्यतः न्यायाधीशाची उपमा देण्याचा प्रघात आहे. पण सामाजिक चालीप्रमाणें बोलण्यांतील उपमाही केवळ रूढीमुळेच अंगवळणीं पडतात. नाही तर धारवाडी कांट्याऐवर्जी मारवाडी कांटा वापरणाऱ्या परीक्षकाला न्यायमूर्ति म्हणण्याचा कुणाला तरी धीर झाला असता का ? आणि एखाद्या 'ध' चा 'मा' करणाऱ्या आनंदीबाईनें तसें म्हटलें म्हणून इतरांनीं तें मुक्ताट्यानें ऐकून घेतलें असतें का ? पण आमच्या समाजांत काय आणि वाङ्मयांत काय, जुनें तें सोनें ! (हिंदुस्थानला सूवर्णभूमि हें नांव पडण्याचें कारण बहुधा हेंच असावें ! माझे संशोधक-बंधु याचा विचार करतील काय ?)

हें सोनें मुलाभ्याचें आहे कीं काय हें पाहतो कोण ? म्हणे परीक्षक म्हणजे न्यायाधीश ! विद्यार्थ्यांना विचारा ! त्यांच्यांतला भावी टीकाकार हळूच म्हणेल, "न्यायाधीश खरे, पण यमधर्मासारखे न्यायाधीश !" खरें पाहिलें तर या इहलोकींच्या परीक्षकापेक्षां यमधर्म हजार पटींनीं बरा. जीवात्म्याच्या चौकशीच्या वेळीं हजार दारूच्या बाटल्या व पांच गंगोदकाच्या पळ्या, कीं हजार गंगोदकाच्या पळ्या व पांच पांच दारूच्या बाटल्या; असा गोकुळाप्रमाणें घोटाळा होण्याचा फार संभव ! म्हणून त्यानें आधींच दूरदर्शिपणानें व्यवस्था करून ठेविली आहे. त्याचा कारभारी चित्रगुप्त प्राणिमात्राच्या आयुष्यांतील हकीगत खडान् खडा टिपून ठेवीत असतो. पण आमचे परीक्षक ! ते अगदीं देवाधिदेव ! त्यांना कुणाच्याच साहाय्याची जरूर लागत नाही.

विद्यार्थिदशेंत परीक्षकाच्या पेपर तपासण्याच्या खोलीविषयीं माझी एक विचित्र समजूत होती. कसाईखाना मीं कधींच पाहिलेला नाही. तेव्हां त्याचें चित्र त्या वेळीं माझ्या डोळ्यांपुढें उभें राहण्याचें कारणच नव्हतें. पण परीक्षकाच्या खोलींत काय असेल याविषयीं कल्पना करतां करतां मला असें वाटे—तिथल्या आरामखुर्चीवर एक कातडें आहे. कसलें बरें असावें तें ! हरिणाचें ? छे ! खास वाघाचेंच आहे तें ! भिंतीला मोठें घड्याळ असलेंच पाहिजे ! पण त्यांतले आंकडे वटारलेल्या डोळ्यांसारखे दिसत असतील आणि तासाचे ठोके—आईच्या बोलण्यापेक्षां गस्तवाल्याच्या 'घरवाले,

हुशार है' या आरोळीच्या स्वराशीच त्यांचें साम्य असावें. आणि भिंती-चरील चित्रें ? 'शिवाजीमहाराज,' 'रामवनवास,' 'समुद्रोद्धरण' असलीं चित्रें तिथें असणें शक्यच नाही. हरिश्रंद्र-तारामतीचा लिलांव करून विश्वामित्र आपली दक्षिणा वसूल करीत आहे, चांगुणेनें उखळांत कांडलेल्या चिलयाचें मांस शंकर मिटक्या मारीत खात आहे, असलींच चित्रें त्या खोलींत असलीं पाहिजेत ! प्रत्येक परीक्षकाचें गोत्र विश्वामित्र व कुलदैवत शंकर असलें पाहिजे अशी त्या वेळीं माझी ठाम समजूत झाली होती म्हणा ना !

बाळपणाबरोबर या विचित्र समजुती लोप पावल्या हें खरें ! पण स्वतः परीक्षक होऊनही त्या वेळीं परीक्षकांविषयीं माझ्या मनांत बसलेली अदी अजून दूर झाली नाही ! उलट, अनुभवानें ती दृढ होऊं पाहत आहे. विचारे विद्यार्थी डोळे फोडून परीक्षेची तयारी करतात; पण परीक्षक डोळे उघड ठेवून सर्व पेपर अक्षरशः थोडेच वाचतात ! झोंपेंत माणसें बडबडतात, डोक्यावर अंधरुण घेऊन चालायला लागतात, प्रसंगीं जवळच्या मनुष्याला मुष्टिमोदकही देतात ! मग झोंपेंत पेपरच कां तपासतां येऊं नयेत ? अशिक्षित बायकासुद्धां शितावरून भाताची परीक्षा करतात; मग विद्वान् परीक्षकांनीं एका वाक्यावरून सबंध प्रश्नाची परीक्षा केली तर त्यांत गैर असें काय आहे ? शिवाय कांहीं झालें तरी प्रो. शिते हे प्रो. विटीदांडूपेक्षां अधिक प्रामाणिक असतात यांत संशय नाही.

शाळेंत गेलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांला प्रोफेसराची ही दुक्कल परिचित असते. प्रो. शित्यांची तांबडी पेन्सिल प्रो. विटीदांडूच्यापेक्षां लवकर झिजते. कारण उघडच आहे; पहिले प्रोफेसर प्रश्नांतला एखादा शब्द तरी खोडतात; दुसरे प्रोफेसर फक्त मार्क मांडण्याच्या कार्मींच तिचा उपयोग करतात. दानांत गुप्त दान श्रेष्ठ या दृष्टीनें प्रो. विटीदांडूच्या मार्कांचें महत्त्व मुलांना अधिक वाटलें पाहिजे. पण पेपराची रास पुढें ठेवून दांडूनें विटी कोलल्याप्रमाणें ते तिचे दोन भाग करीत असतात अशी आख्यायिका असल्यामुळें-जाऊं द्या तें. सोडतीची कल्पना परीक्षकांच्या डोक्यांतूनच निघाली असली पाहिजे हें तरी विद्यार्थी कबूल करतील कीं नाही ?

परीक्षकाच्या घरगुती वातावरणाचा परिणामही परीक्षेवर झाल्यावांचून राहत नाही. परीक्षांचे निकाल कधी फार कडक तर कधी फार सौम्य लागतात. याचें कारण काय ? परीक्षकाच्या घरांतल्या वातावरणाच्या दाबावर निकालाचा वायुभारमापक अवलंबून असतो हेंच नाही का ? माझाच अनुभव सांगतो. पण अगदीं अळीभिळी हं ! नाही तर एकाद्या चांगल्या परीक्षेत वर्णां लागायचा संभव आणि त्याबरोबरच माझ्या बायकोचा नवा दागिना करण्याचा वेत या दोघांनाही जलसमाधि मिळायची ! फक्कड चहा घेऊन पेपर तपासायला बसलों तर निकाल शेंकडा दहापंधरांनीं तरी वाढतो असें चहाच्या पेल्यावर हात ठेवून मी सांगूं शकेन. एका नवविवाहित तरुण परीक्षकाचा अनुभव तर इतका आश्चर्यकारक आहे कीं, ताइतांच्या व औपघांच्या जाहिरातींत येणारीं शिफारसपत्रें त्यांच्यापुढें फिकीं पडतील. स्वारीची बायको माहेराहून यायची होती. मोटरची वेळ होईपर्यंत तपासलेल्या पेपरांत पासाचें प्रमाण समाधानकारक होतें. मोटरची वेळ होऊन गेली; पण बायकोचा पत्ता नाही ! पेपर तपासणें व मनांतल्या मनांत बायकोच्या बापाला शिव्यांची लाखोली वाहणें यांखेरीज तिसरें कामच नव्हतें कांहीं त्याला ! पण चमत्कारिक गोष्ट—इकडे शिव्यांची संख्या वाढूं लागली आणि तिकडे पास होणारांची संख्या कमी होऊं लागली. त्या बायकोच्या बापाला नकळत आपल्या हातून होणाऱ्या पापाची कल्पना आली असावी. कारण परीक्षकांची पत्नी—तीन तास उशीरां का होईना—आली व पुढील भयंकर अपघात टळले ! शंकराला अर्धनारीनटेश्वर करण्यांतही देवांचा हाच हेतु असावा. पार्वती अष्टाप्रहर त्याच्याजवळ असते म्हणून बरें ! नाही तर तो प्रलयकाळचा रौद्रावतार केव्हां धारण करील याचा नेम नाही.

शास्त्राज्ञांनीं परीक्षकाच्या रक्ताचें पृथक्करण केलें तर त्यांत सावत्र आई, सासू, टीकाकार, गर्भश्रीमंत लोक, हिंदी संस्थानिक, वगैरे भिन्न भिन्न प्राण्यांचीं रक्ते मिसळलेलीं आहेत असें आढळून येईल. शाळेच्या चिमुकल्या जगाची गोष्ट सोडून द्या; पण जगाच्या भव्य शाळेंतही पदोपदीं हाच अनुभव येत नाही का ? जगाच्या शाळेंतल्या एका लहान वर्गांत आपण

बसतों. या वर्गोतील आपल्या अभ्यासाचा खरा परीक्षक ईश्वर आहे. पण ईश्वराची जागा आम्ही बळकावितों आणि बरोबरच्या सोबत्यांच्या जीवनाचे कागद तपासण्याला सुरुवात करतो. हें तपासण्याचा अधिकार तर नाहीच; पण अक्कल तरी किती लोकांत असते ? चार दोन वर्षांचा अनुभव नसलेला एखादा मास्तर जरा रंगांत येऊन बोलू लागू द्या. आपल्या शाळेंतल्या अनुभविक शिक्षकांच्या असत्यानसत्या दोषांचा पाटा तो घडाघड म्हणू लागतो. जणू कांहीं सृष्टि निर्माण झाल्यापासून हा इन्स्पेक्टरचेंच काम करित आला आहे ! एखाद्या गांवांतल्या डॉक्टरचा खाजगी सल्ला घ्या ! इतर डॉक्टरांच्या हातून दगावलेल्या रोग्यांची यादी तो अशी घडाघड म्हणून दाखवील, कीं ऐकणारा हा डॉक्टर आहे कीं गांवांतले मृत्यु नोंदणारा म्युनिसिपालिटीचा कारकून आहे याची शंकाच यावी !

जगाच्या शाळेंतील कित्येक परीक्षक याच्याही वरच्या कोटींतले असतात. कुठल्याही लोकप्रिय लेखकाचें लिखाण त्याच्या हातांत द्या; 'ऊं:' म्हणून त्यांनीं नाक मुरडलें नाही असें होणारच नाही. यांना स्वतः लिहायला बसवा, सरस्वती आपलें वाहन सोडून नवऱ्याच्या वाहनावर आरूढ झालीच म्हणून समजावें ! ठमाबाईंच्या स्वयंपाकाला कंटाळून त्यांचा नवरा परागंदा झालेला असतो. पण रमाबाईंसारख्या सुग्रण बाईंच्या घरून देत देत बाहेर पडतांना त्या भिमाबाईंच्या कानांत म्हणतात, "इश ! काय मेला स्वयंपाक झाला होता ! आजारी माणसालासुद्धां अळणी वाटली असती ती आमटी ! आणि चपात्या किती पातळ ! पोळ्या कीं पापड हेंच कळलं नाही मला. आपली पापड म्हणून तुकडा मोडायला गेलें-अमकीतमकीनं दहा पोळ्या खावल्या असं गाजवायचं असेल ना हिला !"

स्थानीं-अस्थानीं परीक्षक होण्याच्या या प्रवृत्तीनेच मानषजातीचें दुःख द्विगुणित केले आहे. शाळेंतल्या परीक्षकाला आपली विद्यार्थिदशा आठवत नाही आणि जगांतल्या परीक्षकाला आपल्याभोंवतालच्या उमेदवारांशीं समरस होतां येत नाहीं. पार्लमेंटांत हिंदुस्थानच्या हिताला विरोध करणाऱ्या होअरसाहेबांनीं महात्माजीप्रमाणें येरवड्याची हवा कुठें खाल्ली आहे ? अस्पृश्यतेविरुद्ध आरडाओरड करणाऱ्या आहिताग्नि राजवाड्यांनीं खेड्या-

पाड्यांत थंडीने कुडकुडणाऱ्या अस्पृश्यांच्या स्थितीत दहा पांच वर्षे काढली असती तर बरे झाले नसते का ? लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशीच चारचौघांत बायकोला म्हैस म्हणून हाक मारणाऱ्या नवऱ्याला 'अहो, म्हशीचे प्राणनाथ' म्हणून हाक मारणारी बायको भेटली तर-नवऱ्याचा चेहरा फोटो घेण्यासारखा होईल. मात्र हा फोटो त्याच्या लग्नाच्या वेळचा आहे की आसन्नमरण स्थितीतला आहे याचे भावी पिढ्यांना कोडे पडेल !

पण असल्या कल्पनातरंगांत दंग व्हायला मला वेळ कुठे आहे ? विद्यार्थ्यांच्या वक्तृत्वाच्या अढाओढी आहेत आज. अस्मादिकांची स्वारी आहेच परीक्षकांत. शालेंत अगर कॉलेजांत मी कधी बोलत नसें फारसा. पण आमच्या वेळेला होते कुठे हे वक्तृत्वाचे बंड ? आणि वक्तृत्वाचा परीक्षक व्हायला लागते तरी काय असें ? कान, कागद आणि पेन्सिल ! तुम्ही गालांतल्या गालांत हंसतां वाटते ? जरा यादी तर पाहा मी काढलेल्या विषयांची ! 'कर्मयोग', 'ओटावा-परिषद', 'मृत्युलोक श्रेष्ठ कीं स्वर्गलोक श्रेष्ठ ?' अरे हो, पण हे ओटावा प्रकरण काय आहे ते पाहिले पाहिजे. नाही तर आयत्या वेळीं फटफजिती व्हायची !

हल्लीं दररोज सकाळीं आठ ते साडेआठच्या दरम्यान एक क्षण असा येतो, कीं त्या वेळीं माझी मलाच कीं व येते. तीन-साडेतीन महिने झाले या विचित्र क्षणाचा अनुभव आला नाही असा एकही दिवस उजाडला नाही. आठ-सव्वाआठच्या सुमाराला न्हाणीघरांत पाऊल टाकतांना मला त्या क्षणाची आठवण होते. उपरति, वैराग्य, संसाराची असारता, मानवी मनाची चंचलता, वगैरे वगैरे गोष्टी माझ्या डोळ्यांपुढें उभ्या राहतात आणि न्हाणीघरांतलें कपाट उघडतांच-

त्या कपाटांत मनुष्याच्या शरीराचा एखादा सांगाडा किंवा असलीच दुसरी कांहीं तरी भयंकर गोष्ट असली पाहिजे असें तुम्हाला वाटे. पण तसली कांहीं भानगड तिथें नाही. वैराग्य प्राप्त व्हायला गौतम बुद्धाला रोगी मनुष्य आणि प्रेत पाहावें लागलें. पण बुद्धाच्या कालापासून जग आतां बरेंच पुढें गेलें आहे नाही का ? त्यामुळें सध्यां एखादी लहानशी गोष्ट सुद्धां बुद्धाला मिळालेला धडा सामान्य माणसांना शिकवूं शकते.

आमच्या न्हाणीघरांतलें कपाट एखाद्या दवाखान्याइतकें किंवा अजब-खान्याइतकें विविध वस्तूंनीं भरलेलें नसलें तरी, त्याला आगगाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्याची कळा नेहमींच आलेली असते. सावणाच्या चुन्याची पेटी किंवा खोत्रेरेल तेलाची वाटी त्या कपाटांत असणें स्वाभाविकच आहे. पण घरांतल्या इतर राजस कपाटांत ज्यांना जागा मिळत नाही अशा अनेक वस्तूनाही हेंच कपाट उदारपणानें आश्रय देत असल्यामुळें, त्यांतली विचित्र गर्दी कांहीं स्वाभाविक म्हणतां येणार नाही. राजवाडे आणि बंगले यांच्यापेक्षां धर्मशाळा आणि देवळें हीं नेहमींच भरलेलीं दिसायचीं ! त्यांत नवल तें काय ? अवीचा निष्प्राण फूटबॉल, सिगारेट ओढण्याची नक्कल करतेवेळीं मंदाला उपयोगी पडणारी खेळांतल्या जात्याची खुंटी, आणि लतानें डोळे काढून आंधळा केलेला कुत्रा, या सर्वांचें संमेलन या विशाल अंतःकरणाच्या कपाटांतच होऊं शकतें.

अर्जुनाला विश्वरूप दाखविण्याकरितां कृष्णानें उघडलेल्या तोंडाशींच काय ती या कपाटाची तुलना होऊं शकेल. आणि म्हणून हें कपाट

उघडतांना विश्वरूप दिसल्याबरोबर अर्जुनाची काय गाळण उडाली असेल हें मला पुरेपुर कळतें. मी कपाट उघडतों तें केवळ आंधोळीच्या वेळेपुरती चाळिशी ठेवायला एक सुरक्षित जागा हवी म्हणून ! पण चाळिशी ठेवतां ठेवतां माझें मन म्हणत असतें—ही चाळिशी इथें सुरक्षित राहिल कीं नाहीं याची शंकाच आहे ! आपण आंधोळ करीत असतांना मंडाला सिगारेट फुंकायची किंवा लताला आपल्या आंधळ्या कुठ्याला गोंजारण्याची लहर आली तर ? सात्रणाचा चुरा काढतांना सौभाग्यवतीनें कांहीं गडबड केली तर ? छे ! चाळिशी अशी उघडयावर टाकणें अगदीं चुकीचें आहे. तिचें एक घर हरवलें म्हणून काय झालें ? आपण दुसरें विकत घ्यायला हवें. आज संध्याकाळीं मुद्दाम बाजारांत जायचें आणि—

हा वेत गेले दोनतीन महिने मी दररोज करीत आहे. जुन्या चाळिशी-करितां नवें घर विकत घेणें हें कांहीं प्रौढ विधवेचा पुनर्विवाह जुळविण्या-इतकें कठीण नाहीं. पण—

हें काम गेल्या तीन महिन्यांत माझ्या हातून झालें नाहीं हें मात्र खरें. दररोज सकाळीं आठ ते साडेआठच्या दरम्यान माझ्या या कर्तव्याची मला आठवण होते. घराच्या अभावीं चाळिशी केव्हां फुटेल याचा नेम नाहीं, ती फुटली कीं पांच-पंचवीस रुपयांचा नाहक खर्च आपल्याला करावा लागणार, इतकेंच नव्हे तर नवी चाळिशी मिळेपर्यंत लेखनवाचन थांबवून एखाद्या आंधळ्याप्रमाणें आपल्याला कांहीं दिवस कंठावे लागणार—या सान्या गोष्टी कपाट उघडल्याबरोबर मला स्पष्ट दिसतात—चाळिशीचें घर आजच्या आज खरेदी करण्याची प्रतिज्ञा मी मनांतल्या मनांत करतो; पण संध्याकाळ झाली, कीं ती प्रतिज्ञा कुठें जाते कुणाला ठाऊक ! मी सिनेमाला, फिरायला किंवा स्नेह्यांशीं गप्पागोष्टी करायला जातो. एखादे वेळीं बाजारांत गेलों नि या प्रतिज्ञेची आठवण झाली कीं मी मनांत म्हणतो—आपल्याला खरेंखुरें घर विकत घ्यायचें असें थोडेंच आहे ! अवघें पांच मिनिटांचें काम ! आत्तांच त्या दुकानांत जायला कशाला हवेंय ? घरीं परत जातांना—

परत जातांना मला चाळिशीचें घर विकत घेण्याची आठवणच होत नाही. रात्र अंधारी असो अगर चांदणी असो. घराकडे परत येतांना तिची शोभा पाहण्यांतच माझे मन गुंगून जातें. काळोखांत लुकलुकणाऱ्या चांदण्यांकडे पाहून मला वाटतें—आयुष्य हें काळोख्या रात्रीसारखें आहे. आपल्यापासून दोन हातांच्या अंतरावर काय आहे हें दिसत नसलें तरी, मधें लक्षावधि योजनांचें अंतर असूनही तारकांचा मंद अंधुक प्रकाश माणसाला रंजवतोच कीं नाही ?

चांदण्या रात्री माझ्या मनांत येतें—आयुष्य हें चांदण्या रात्रीसारखें आहे. प्रीतीची चंद्रकोर कितीही लहान असली, तरी ती मनुष्याच्या मनांतल्या निराशेला एका क्षणांत उजळून टाकते.

असल्या काव्यकल्पनांत गुंगून जाण्याची संवयच आहे मला ! त्यामुळें पाळण्याच्या झोक्यांनीं झोर्पी जाणाऱ्या बालकाप्रमाणें असल्या कल्पना-तरंगांवर झुलत झुलत मी निद्रेच्या राज्यांत प्रवेश करतो.

सकाळीं उठल्यावरही या मधुर कल्पनांची सुंदर छाया माझ्या मनावर पसरलेली असतेच. मात्र चहा पिऊन आंधोळीकरितां मी न्हाणीघरांत पाऊल टाकलें आणि चाळिशी सुरक्षित ठेवण्याकरितां कपाट उघडलें कीं—

उद्यांपासून अभ्यासाला सुरुवात करायची असा वर्षभर बेत करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची परीक्षेच्या मंडपाच्या दारांत जी स्थिति होत असेल तिचा मला एका क्षणांत अनुभव येतो. चाळिशीचें नवें घर विकत घेणें अतिशय आवश्यक असूनही—

आणि मग—

स्वतःवर रागावलेल्या मनाला शांत करण्याकरितां मी म्हणतो—अं : ! चाळिशीचें घर विकत घेण्याच्या बाबतींत आपल्या हातून हलगर्जीपणा होत आहे हें खरें ! पण या निष्काळजीपणामुळें जास्तीत जास्त किती तोटा होईल ? फार तर पंचवीस रुपये ! पंचवीस रुपयांकरितां स्वतःवर चिडण्यांत काय अर्थ आहे ? लहानपणापासून आपण नियमित व्यायाम केला असता, तर आपली प्रकृति एखाद्या पहिलवानासारखी राहिली असती ! मग आपण कुस्त्या मारून पैसे मिळविले असते—आणि कदाचित् तें जमलें नसतें तरी

आपल्याला भरावे लागलेले डॉक्टरांच्या बिलांचे पैसे तरी बांचले असते कीं नाहीं ?

जी कथा व्यायामाची तीच हिशेबाची ! व्यवस्थित हिशेब ठेवण्याची सवय आपण लावून घेतली असती, तर आपलें शेंकडों रुपयांचें नुकसान टळलें असतें; नि आपण काय नुसत्या पैशाच्याच बाबतींत बेहिशेबी आहों ! दोन तास फुकट गेल्याबरोबर ' दोन हिरे हरवले ! ' म्हणून खेदानें उद्गार काढणाऱ्या एका पंडिताचे शब्द आपल्याला विद्यार्थिदर्शेंतच पटले होते. पण कुणी बोलायला आलें कीं, त्याच्याशीं किती वेळ गप्पागोष्टी करीत बसावें याचें भानच राहत नाहीं आपल्याला ! गुळाच्या टेपीला चिकटणाऱ्या मुंगळ्याप्रमाणें आलेला मनुष्य बसून राहतो आणि आपणही गुळाच्या गणपतीप्रमाणें बसून त्याला आपल्या वेळाची लूट करूं देतो. गप्पागोष्टींत आपला आतांपर्यंत जो वेळ गेला आहे तेवढा जर वाचनांत गेला असता —एवढ्या अवधींत दोन तीन हजार तरी चांगलीं पुस्तकें आपण वाचलीं असतीं ! पण—

अशा रीतीनें मी स्वतःच्या आयुष्याचा आढावा घेऊं लागलों कीं, माझे मलाच हंसूं येतें. मी आळशी नाहीं किंवा विलासी नाहीं, पण असें असूनही आयुष्यांत सहजासहजीं करतां येण्याजोग्या किती तरी गोष्टी मीं केल्या नाहींत —अजूनही करूं शकत नाहीं. पहाटे उठून खूप लांब फिरायला जाणें— वाचलेल्या पुस्तकांवरले आपले विचार निरनिराळ्या वह्यांत व्यवस्थित टिपून ठेवणें—वेळीं—अवेळीं चहा न पिणें—लिहीत असतांना अवि आणि मंदा यांनीं त्रास दिला तर त्यांच्यावर न रागावणें—एक सोडून हजार गोष्टी मला करावयाच्या आहेत. त्या करण्यासाठीं मधून मधून शिकस्तीचे प्रयत्न करतो मी; पण घरांत गजराचें घडत्याळ असूनही मी पहाटे लवकर उठत नाहीं. दर महिन्याला नव्या नव्या वह्या आणूनही आपण कुठें काय टांचून ठेवलें आहे याचा मला कधींच पत्ता लागत नाहीं. चहाच्या दुष्परिणामांवर एक सुंदर व्याख्यान देण्याइतकी तयारी असूनही चहा वाटेल त्या वेळीं माझ्या पोटांत शिरूं शकतो; आणि कादंबरींतल्या बालकांच्या लीला लिहीत असतांना अवि-मंदांनीं धुमाकूळ मांडला कीं मी त्यांच्या अंगावर असा खेकसतो—

हैं खेकसणें संपल्यावर माझे मलाच वाईट वाटतें. एवढी लहानशी गोष्ट ! पण ती आपल्याला कशी साधत नाही याचें मला आश्चर्य वाटतें. मनुष्य नेहमीं अपूर्ण राहावा अशीच निसर्गाची योजना असली पाहिजे ! नाही तर—

खरेंच ! डार्विनने वानर हा मनुष्याचा पूर्वज आहे म्हणून जो शोध लावला तो किती सत्य आहे ! वानर दरवर्षी पावसांत भिजतात आणि भिजतांना पुढल्या वर्षी घर बांधून राहण्याचा निश्चय करतात. वानर निर्माण झाल्यापासून लाखों पावसाळे आले आणि गेले; पण वानराचें घर कांहीं कुणी अजून पाहिलेले नाही ! मग आपल्याला तीन महिन्यांत नवें घर मिळालें नाही म्हणून माझ्या चाळिशीनें माझ्यावर रागावण्यांत काय अर्थ आहे ?

मीं नकारार्थी मान हलविली.

माझ्या यजमानांना मोठें आश्चर्य वाटलें !

त्यांची नि माझी नुकतीच ओळख झाली होती. त्यांच्या नव्या बंगल्यांतल्या दिवाणखान्यांत आम्ही भोजनोत्तर गप्पा मारीत बसलों होतो. उन्हाळ्याचे दिवस असूनही मधूनमधून वाऱ्याच्या मंद झुळुका येत होत्या. बोलतां बोलतां त्यांच्या मुद्रेवर ज्या अस्पष्ट स्मितरेषा उमटत होत्या त्यांच्याशी मी त्या झुळुकांची तुलना करीत होतो. आम्ही दोघेही मऊमऊ कोचांचा मृदु स्पर्श आणि त्यांच्या बोलण्यांतून माझ्याविषयीं दिसून येणारा जिव्हाळा या दोन्हीमध्ये मोठें साम्य आहे असें मला वाटत होतें.

इतक्यांत गडयानें धूम्रपानाचें साहित्य आणून आम्हां दोघांमधल्या षट्कोनी टेबलावर ठेवलें.

त्या साहित्यांतली सिगारेटची चांदीची डबी इतकी सुंदर होती, कीं मीं तिच्याकडे पाहतच राहिलों.

त्यांनीं डबी उघडून ती माझ्यापुढें केली.

मीं नकारार्थी मान हलविली.

त्यांना माझ्या नकारामुळें आश्चर्य वाटलें, हें त्यांच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होतें. मी भिडेनें नाहीं म्हणत असेन असें वाटून ते हंसत म्हणाले—
‘ध्या हो !’

नवरीमुलगी नांव ध्यायला लाजू लागली कीं, तिच्या मैत्रिणींना तिला अधिक आग्रह करण्यांत गंमत वाटू लागते. त्यांची स्थितिही तशीच झाली असावी. ते म्हणाले, ‘ध्या हो ! अगदीं नवा ब्रँड !’

माझ्या ओठांवर हसूं उभें राहिलें. पण मनानें नकारच दिला. मात्र त्या सुंदर डबींतल्या मोहक सिगारेटचें चकाकणारें पांढरें वेष्टन सुंदर आहे हें मला मनार्शी कबूल करावेंच लागलें.

आग्रहाच्या बाबतींत मनुष्य प्रयत्नवादी असतो हेंच खरें. भिडस्तपणानें उपार्शी राहणाऱ्या पाहुण्याला जेवणाचा आग्रह करावा तसा आग्रह करीत म्हणाले—‘ओढून तर बघा !’

मी उत्तरलों, ' माफ करा. पण कधीच ओढत नाही मी.'

' तुम्ही कधीच ओढत नाही ?'

' अं हं; कधीच नाही !'

' सिनेमाशी तुमचा इतका संबंध येऊन—'

कांहीं कांहीं वाक्ये अपुरी ठेविल्यानेच अधिक अर्थ व्यक्त करतात. हे वाक्य त्यांनीं मधेच सोडण्याचे कारण हेच असावे !

'समुद्रांत बुडून सुद्धां कांहीं माणसं कोरडी राहतातच की !' मीं थट्टेने उत्तर दिलें. पण तेवढ्याने त्यांचें समाधान होणें शक्य नव्हतें. तेव्हां मीच पुढें म्हणालों, ' मी सहसा सुपारी सुद्धां खात नाही ! त्या बाबतींत मी लोकमान्यांच्यापेक्षां सुद्धां अधिक निर्व्यसनी आहे म्हणानात !'

माझ्या या थट्टेनें माझ्या यजमानांचें आश्चर्य द्विगुणित झालें. ते हंसत हंसत म्हणाले, 'तुम्ही इतके सनातनी असाल असं तुमच्या लिहिण्यावरून मला वाटलं नव्हतं !'

मीही हंसत उत्तर दिलें, 'मी मुळींच सतातनी नाही. पण दुसरी एक गोष्ट सनातन आहे.'

' कुठली ?'

माणसाचं शरीर ! तें कुठल्याही सुखाची गुलामगिरी पत्करतं आणि मग मनुष्य हा आपल्या शरीराचा फार लवकर गुलाम होतो !'

त्यांनीं मान डोलवली,

मी पुढें म्हणालों, ' माणसाचं शरीर हें सवयीचं गुलाम असतं ! त्यामुळं गमतीकरितां केलेल्या गोष्टींची जन्मभर गुलामगिरी पत्करावी लागते त्याला !'

त्यांना माझे म्हणणें थोडेंफार पटलें असावें ! सिगारेट ओढीत ओढीत ते म्हणाले, 'मी पहिल्यांदा सिगारेट ओढली ती कॉलेजमध्ये. हा भटजी आहे, हा सनातनी आहे, अशी इतरांनीं थट्टा करूं नये म्हणून ! पुढं बी. ए. परीक्षेच्या वेळेला जागून अभ्यास करायची पाळी आली. नुसता चहा ओढण्यापेक्षां मधून मधून सिगारेट ओढली म्हणजे अधिक बरं वाटे. म्हणून मी त्या वेळीं धूम्रपान करूं लागलों. त्या वेळीं जें हिचं पाणिग्रहण केलं तें—'

‘कुठलंही व्यसन हें हिंदु पद्धतीचं लग्न असतं ! त्याला काडीमोड मंजूर नाही !’

बोलतां बोलतां मी हें वाक्य सहज बोलून गेलों खरें; पण वामकुक्षी-करितां लवंडल्यावर माझ्या मनांत आलें—आपला हा सिद्धान्त खरोखर निर्विवाद आहे का ? ‘धूम्रपान अगर मद्यपान यांतली मौज लुटायला त्यांच्या आहारीं जाण्याची आवश्यकता नाही’ असें प्रतिपादन करणारे अनेक लोक मी पाहिले आहेत. रघुनाथपंत कर्व्यांनीं परवांच एका लेखांत मर्यादित प्रमाणांतलें मद्यपान प्रकृतीला हितकारक असतें अशा अर्थाचें विधान केलेंच आहे ! नाही का ?

पण शरीरांत विशिष्ट सुखसंवेदना उत्पन्न करणाऱ्या व्यसनांचा केवळ तात्त्विक पद्धतीनें विचार करणें योग्य आहे काय ? व्यसन आणि मर्यादा हें जोडपें पदोपदीं भांडणारेंच असायचें ! माणसाच्या शरीराइतकें छांदिष्ट जगांत दुसरें कांहींच नाही. बालहृद्, स्त्रीहृद्, आणि राजहृद् हे पुरविल्या-शिवाय माणसाला गत्यंतर नसतें अशी एक समजूत आहे. पण शरीराच्या हृद्दांत या तीन्ही हृद्दांचा अर्क उतरलेला असतो असें म्हणायला हरकत नाही. शरीराला लहान मुलाप्रमाणेंच कुठल्याही गोष्टीच्या परिणामांची जाणीव असत नाही. उलट स्त्रीची आकर्षकता आणि राजाची सत्ता यांचा संगम मात्र त्यांच्यांत झालेला असतो. संध्याकाळ झाली, कीं कलबांत जाण्यासाठीं धडपडणारा एखादा श्रीमंत मोटरवाला असो, किंवा उष्टें विडीचें थोटूक घेऊन तें चारदोनदां ओढणारा गरीब गाडीवाला असो, दोघांचेही शरीर मोहाला बळी पडत असतें—दोघेही सवयीचे गुलाम झालेले असतात.

*

*

*

माणूस सवयीचा कसा गुलाम होतो याविषयीची स्कॉटची एक गोष्ट मोठी गमतीची आहे. वॉल्टर स्कॉट लहान असतांना कोटाच्या एका विशिष्ट बटनावर हात ठेवून मास्तरांच्या प्रश्नांचीं बरोबर उत्तरें देण्याची त्याला संवय होती. त्याचा पहिला नंबर ज्याच्या डोळ्यांत सलत होता, अशा एका प्रतिस्पर्ध्यानें त्याच्या या सवयीचा अचूक फायदा घेतला. एके दिवशीं स्कॉटला पत्ता न लागेल अशा बेतानें त्यानें त्या बटनाचें उच्चाटन केलें.

स्कॉट मास्तरांच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याकरिता उभा राहिला. त्याचा हात ठराविक बटनाकडे वळला, त्यानें वारंवार चांचपून पाहिलें. पण कांहीं केल्या तें बटन हाताला लागेना आणि दररोज बिनचूक उत्तरे देणारा आपला हुशार विद्यार्थी आज असा मुखस्तंभ कां झाला आहे, हें त्याच्या मास्तरांना कांहीं केल्या कळेना.

*

*

*

सवयीची गुलामगिरी किती विलक्षण असते याचा नुकताच मला मिळालेला अनुभव पाहा ना ! काल स्नानगृहामध्ये जाऊन मीं दोन चार तांब्ये पाणी अंगावर ओतलें आणि सावणाच्या पेटीकडे हात वळविला, पण तिथें सावणच नव्हता. मंदानें बाहुलीला लग्नापूर्वी आंगोळ घालण्याकरितां तो बहुधा नेला असावा असा विचार माझ्या मनांत आला. कडी काढून आणि आरडाओरडा करून सावण येईपर्यंत कुडकुडत राहायचें माझ्या जिवावर आलें. लगेच मी समाजवादी होऊन सावणाच्या स्पर्शाकरितां उत्सुक झालेल्या शरीराची समजूत घालूं लागलों—‘ एक दिवस सावण नसला म्हणून काय झालं ! जगांतल्या साऱ्या लोकांना दररोज अंगाला सावण लावायला मिळतो असं थोडंच आहे ! तेव्हां—’

कशीबशी आंगोळ आटपून मी माझ्या खोर्लांत आलों. एकसारखें कांहीं तरी चुकल्यासारखें वाटत होतें. म्हणून डोळ्यांना हात लावून पाहिला. चाळशी जागच्या जागीं होती. नवा हातरुमाल, नवा शर्ट—सारे कांहीं बरोबर होतें. मग—

मला एकदम आठवण झाली. स्नानगृहांत मी कांहीं विसरलों नव्हतों हें खरें ! पण दररोजच्या संवयीप्रमाणें सावण न लागल्यामुळें माझें शरीर एकसारखें चुळबूळ करित होतें. आपण आंगोळ केलीच नाहीं असें त्याला वाटत होतें !

कोंकणांत असतांना तीनचार वर्षे उन्हाळ्यांत मीं नियमितपणें समुद्रस्नान करित असें. पुढें एका वर्षी दररोज संध्याकाळीं समुद्रावर जाण्याइतकी सवड मिळण्याचें लक्षण दिसेना. मीं माझा समुद्रस्नानाचा नेम सोडून दिलां. पण

दररोज संध्याकाळीं मला त्या स्नानाची आठवण इतकें बेचैन करून सोडी, कीं सांगून सोय नाही ! चांगली सवय म्हणजे सुद्धां एक प्रकारची गुलाम-गिरीच आहे असा त्या वेळीं मला अनुभव आला.

आणि शरीराप्रमाणें मनही केवळ सवयीमुळें लहानसहान गोष्टींचें गुलाम होतें हा अनुभव कांहीं अपवादात्मक नाही. एखाद्या दिवशीं मेल उशीरा आल्यामुळें असो, अथवा वर्तमानपत्रें वांटणाऱ्या पोराला वाटेंत एखादा दोस्त भेटल्यामुळें असो, वेळेवर वर्तमानपत्र मिळालें नाही तर आपण अस्वस्थ व्हावे असें त्या वर्तमानपत्रांत काय असतें ? महायुद्धापासून रणजी ट्रॉफीपर्यंतच्या कुठल्याही गोष्टीशीं आपला निकटचा संबंध नसतो. पण ठरलेल्या वेळी हातांत वर्तमानपत्र पडून या सर्व गोष्टींची माहिती मिळालीच पाहिजे असा मात्र आपला अट्टाहास असतो.

या विचारप्रवाहाबरोबर वाहत जातां जातां माझा डोळा केव्हां लागला कुणाला ठाऊक ! मी जागा झालों तेव्हां माझे स्नेही मला हाका मारून म्हणत होते, 'चहा घेतां ना ?'

मी झोपेंतून पुरता जागा झालों नसल्यामुळें क्षणभर मला त्यांच्या त्या वाक्याचा अर्थच कळना !

माझ्या मनांत आलें— 'पाहुणचाराची अजब पद्धत दिसतेय ही ! 'चहा झाला, उठा' असें पाहुण्याला सांगायचें, कीं 'चहा घेतां ना ?' म्हणून त्याला विचारायचें ?'

त्यांनीं असा विचित्र पक्ष कां विचारला याचा लवकरच उलगडा झाला म्हणून बरें ! नाही तर—

ते हंसत हंसत म्हणाले, 'तुम्हांला उठवायला आलों नि मनांत एक शंका आली !'

'कसली ?'

'तुम्ही चहा घेतां कीं नाही ही ! चहा घेत नसलां तर उगीच तुमची झोंपमोड केली असं व्हायचं !'

‘पण मी चहा घेत नाही अशी शंका तुमच्या मनांत आली तरी कशी ? ‘जो चहा पितो तो मनुष्य’ ही तर मनुष्याची अगदी अलीकडची व्याख्या आहे !’

ते म्हणाले, ‘मला वाटलं—सिगारेट नि सुपारी यांच्याप्रमाणं चहालाही तुम्ही शिवत नसाल !’

‘भलतीच समजूत झाली तुमची ! चांगला चहावाज आहे मी ! मुंबईत असतो तर बहुतेक इराणी माझ्या ओळखीचे झाले असते !’

मी चूळ भरून परत आलों. माझ्या हातांत चहाचा पेला देत माझे नवे स्नेही म्हणाले, ‘म्हणजे तुम्हीही गुलाम आहांतच म्हणायचे !’

चहाचे दोन-तीन घोट घेऊन मीं होकारार्थी मान हलविली.

त्यांनीं विचारलें, ‘नुसत्या चहाचेच गुलाम आहांत कीं—’

‘आणखी पुःकळ गोष्टी आहेत !’

ते माझ्याकडे आश्चर्यानें पाहूं लागले. सिगारेट आणि सुपारी यांना स्पर्श न करणारा मनुष्य चहाशिवाय आणखी कशाचा गुलाम असावा हा प्रश्न त्यांच्या मुद्रेवर मूर्तिमंत प्रतिबिंबित झाला होता !

मी हंसत हंसत म्हणालों, ‘मनुष्याच्या रक्तांतच गुलामगिरी आहे असं मला वाटतं. चहाप्रमाणं गप्पागोष्टींचाही विलक्षण नाद आहे मला ! कुणीही बोलायला येवो, मी आपला बडबडत सुटतो. एक मन जिभेला लगाम घालण्याचा प्रयत्न करीत असतं; पण वारा प्यालेल्या वासराप्रमाणं तिची स्थिति होते नि मग—गप्पाइ तकंच माझं दुसरं मोठं व्यसन म्हणजे पुस्तकं ! मुंबईला पुस्तकांच्या दुकानांवरून जातांना माझं पाऊल पुढं पडतच नाही. ‘कांहीं नवीं पुस्तकं असलीं तर पाहूं या’ म्हणून मी दुकानांत शिरतो नि मग दारूच्या गुत्यांत दारूबाज शिरावा तशी माझी स्थिति होते.’

माझी उपमा ऐकून त्यांना हंसूच कोसळलें.

मी म्हटलें, ‘खोटं नाही सांगत तुम्हांला ! एकदां औषध आणायला घराबाहेर पडून खिशांत असल्या-नसलेल्या पैशांचीं पुस्तकं घेऊन मीं घरीं आलों

आहें ! मनुष्य कशाचा ना कशाचा गुलाम व्हावा, असा निसर्गाचा संकेतच आहे, त्याला काय करायचं ?

माझे स्नेही मनःपूर्वक म्हणाले, ' म्हणजे आपण सारेच गुलाम आहोंत. मी जसा सिगारेटचा, तसे तुम्ही पुस्तकांचे ! तिसरा कुणी तरी—'

'आपल्या मातृभूमीचा गुलाम असेल !' मी बोलून गेलों.

आम्हीं दोघांनीं कांहीं न बोलतां एकमेकांकडे पाहिलें. दोघांच्या दृष्टींत एकच भाव तरंगत होता. निसर्गानें मनुष्याच्या रक्तांत गुलामगिरीची आवड ठेविली असेल. पण आपण कशाचें गुलाम व्हायचें तें ज्याचें त्याला ठरवितां येतेंच की !

गोष्टीचें पहिलें वाक्यसुद्धां मीं पुरें केलें नव्हतें. इतक्यांत—

खण्-खण्—खण्-खण्.

मी अस्वस्थ होऊन वर पाहूं लागलों.

खण्खण्—खण्—खण्ण्ण्ण्—

आतां स्वस्थ बसणें शक्यच नव्हतें ! मी रागारागानें जिना उतरून खालीं गेलों आणि धाडकन् दार उघडलें.

पाहतों तों समोर पोस्टमन उभा. त्यानें चांगला वीसपंचीस पत्रांचा एक गट्टाच माझ्या हातांच दिला. मीं हंसत हंसत म्हटलें, ' दुसऱ्या कुणाचीं तरी पत्रें चुकून या गट्ट्यांत आलीं नाहींत ना ? '

हो, लग्नाच्या मोसमांत एका वरातीचीं माणसें दुसऱ्या वरातीच्या गर्दींत मिसळतातच कीं नाहीं ?

सायकलवर बसत बसत तो उत्तरला, ' छे: साहेब ! सारीं तुमचीच आहेत ! '

पत्रांचा तो भारा घेऊन जिना चढतांना हें एकच वाक्य माझ्या कानांत घुमत होतें—' सारीं तुमचीच आहेत ! '

क्षणभर मला अभिमान वाटला. भोपळ्याचा वेल कसल्याही मोडक्या तोडक्या काटक्यांच्या आधारानें घरावर चढतो ना ? मनुष्याच्या अहंकाराचेंही तसेंच आहे. आपला मोठेपणा, सिद्ध करण्याकरितां तो मिळेल त्या साधनांचा आश्रय करीत असतो. जिऱ्याच्या अगर्दी वरच्या पायरीवर मी आलों तेव्हां माझें मन म्हणत होतें, ' सारीं तुमचीच आहेत ! ' या पोस्टाच्या शिपायाच्या त्या साध्या वाक्यांत केवढा खोल अर्थ भरला आहे. तो तीन शब्दांचें हें छोटे वाक्य सहज बोलून गेला खरें ! पण त्याला म्हणावयाचें होतें, ' वाटेल त्या माणसाला पत्रें येत नाहींत साहेब ! एका डाकेनें वीसपंचीस पत्रें यायचीं म्हणजे काय थट्टा आहे ? बड्या मनुष्यालाच तीं यायचीं ! व्यापाऱ्यांना सुद्धां एकदम इतकीं पत्रें कधीं येत नाहींत ! हां, सिनेमानट्रीला कधीं कधीं एका डाकेनें इतकीं पत्रें येतात ! पण — '

पण मी माझ्या टेबलापाशीं येऊन पोंचलों होतो.

लिहायला घेतलेल्या गोष्टीचा तो पहिला कागद; त्याच्यावरलें तें पहिलेंच अपुरें वाक्य, नि माझ्या हातांतलीं तीं वीसपंचवीस पत्रें !—

अरे बाप रे !

हीं सारीं पत्रें वाचून त्यांना आजच्या आज उत्तरें घालावयाचीं म्हणजे—
न घालावीं तर ? पत्रें आणि कर्जे यांच्याकडे वेळेवर लक्ष दिलें तरच तीं
निकाळांत निघतात ! नाहीं तर—नाहीं तर काय ! दिवाळेंच !

मीं समोरच्या घड्याळाकडे पाहिलें. बरोबर साडेबारा वाजले होते.

मी खालीं मान घालून पत्रांचीं उत्तरें लिहूं लागलों.

वर मान करून मीं समोरच्या घड्याळाकडे पाहिलें. बरोबर साडेतीन वाजले होते.

माझ्या गोष्टीचें पहिलें वाक्य तसेंच अपुरें पडलें होतें. मात्र त्या कागदाजवळ सात-आठ काडें व तेवढेच नोटपेपर्स लिहून पडले होते.

मीं गोष्टीचा कागद हातांत घेतला, पण आतां काहीं केल्या लिहिण्यांत माझें लक्षच लागेना !

आजच्या टपालानें आलेल्या त्या सर्व पत्रांकडे मीं इतक्या रागानें पाहिलें—मदनाकडे शंकरानेंच काय तो एवढा जळजळीत क्रोधकटाक्ष टाकला असेल !

माझ्या मनांत आलें—आजच्या टपालानें यांपैकीं एकही पत्र आलें नसतें तरी माझें काय भिघडलें असतें ? उलट एव्हांना माझी गोष्ट लिहून पुरी झाली असती !

छे: छे: छे: ! जलद जाणाऱ्या वाहनांचे शोध लावणारीं माणसें महामूर्ख असलीं पाहिजेत ! अजून सांडणीस्वाराची पद्धत कायम असती तर आज मला एकही पत्र आलें नसतें ! आणि सरकारनें तरी तीन पैशांना कार्ड आणि चार पैशांना पाकिट इतका स्वस्त दर कशाला ठेवलाय ? केवळ माझ्यासारख्याला त्रास देण्याचें एक साधन रिकामटेकड्या लोकांना उपलब्ध व्हावें म्हणून ? छे: ! आपण उद्यां कौन्सिलांत गेलों तर पहिलें बिल हें

आणणार-कार्डीची किंमत कर्मीत कमी आठ आणे तरी असावी. आणि पाकिट सरकारने खुशाल दोन रुपयांना विकार्वे ! कार्डीपेक्षा पाकिटांत हवा तेवढा मजकूर लिहून दुसऱ्याचा भरपूर वेळ खातां येतो. तेव्हां पाकिटाची किंमत थोडी जास्त असणे जरूरच आहे ! माझे हें त्रिल पास झाल्यावर—

ते पास झाल्यावर क्रांतिच होऊन जाईल. हा संदेश मागणारा मुलगा ! दोन आण्यांत माझा संदेश मिळतोय म्हणून त्याने हा उपद्रव्याप केला आहे. पण मूळ पाकिटाचे दोन रुपये आणि परत तिफटाचे दोन रुपये असा चार रुपयांचा खर्च करायची स्वारीवर पाळी आली असती तर उभ्या जन्मांत माझा संदेश घेण्याची इच्छा त्याला झाली नसती ! तशीच ही नवऱ्याशी भांडणारी त्रायको ! लेखकाचा सह्या एका आण्यांत मिळतो म्हणूनच तिने 'मी नवऱ्याला सोडून दूर राहूं कीं नको ?' हा प्रश्न मला विचारला असावा ! पण सात-आठ पानांचें पत्र पाठवायला चार रुपये पडत असते तर आणखी दोन-चार रुपयांची भर घालून तिने सरळ वकिलाच्या घराचीच वाट धरली असती. तसाच हा इंग्रजी पांचवीतला मुलगा ! तीन कादंबऱ्या, सात बोलपटकथा, एकशें एकवीस भावगीतें, नि तीन खंडकाव्ये एवढें आपलें वाङ्मय तयार आहे असें याचें म्हणणें ! स्वारीनें कागद-पेन्सिलीकरतां वडिलांकडून घेतलेल्या पैशांतून दोन आण्यांची बचत करून हें पत्र मला पाठविलें आहे. पाकिटाला दोन रुपये पडत असते तर मला त्रास देण्याची काय शहामत होती या पोराची !

निरनिराळ्या दहावीस गांवांतल्या पांचपंचवीस लोकांना मला पत्रें पाठवायची एकाच वेळीं लहर यात्री आणि त्यामुळें माझा कामाचा संबंध दिवस फुकट जावा ! छेः ! महत्त्वाच्या कामाशिवाय पत्रें लिहिणें हा फार मोठा गुन्ह्या आहे असें कायद्यानें ठरविणें जरूर आहे, इथपर्यंत जेव्हां माझे विचारचक्र पोचलें, तेव्हांच चहा पिणें, फिरायला जाणें वगैरे नित्याचा कार्यक्रमाकडे मला स्वस्थपणानें वळतां आलें.

*

*

*

दुसरे दिवशीं दुपारीं—

माझी गोष्ट निम्मी अधिक लिहून झाली होती. आळसावल्यामुळें

थोडा वेळ पेन्सिल बाजूला ठेवून मी आळोखेपिळोखे दिले व इकडेतिकडे पाहिलें. चटकन् माझें लक्ष समोरच्या घड्याळाकडे गेलें.

घड्याळांत साडेबारा वाजले होते.

मला पोस्टमनची आठवण झाली. अजून कसा आला नाही तो ? काल बरोबर साडेबाराला मी पत्रें घेऊन वर आलों होतो, आज साडेबारा झाले तरी—

मी गॅलरींत जाऊन रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंकडे निरखून पाहिलें. रस्त्यावर चिटपाखरूं देखील नव्हतें. मग खाकी पोषाकांतला सायकलवाला कुठून दिसणार ? माझ्या मनांत आलें, पोस्टमन बसला असेल कुठें तरी चहा पीत नाही तर विडी फुंकीत ! आपल्या हातांतल्या पत्रांत कुणाचीं किती महत्त्वाचीं कामें असतील याची त्याला काय कल्पना असणार ! आपल्या देशाचें हेंच मोठें दुर्दैव आहे—वेळेची किंमत कुणाला कळत नाही !

न आलेल्या पोस्टमनवर चडफडत मी आंत आलों आणि लिहायला बसलों !

पण आतां कांहीं केल्या माझें लिहिण्यांत लक्ष लागेना ! गोष्टीचा उरलेला भाग मोठा गमतीदार होता. पण एकदोन वाक्यें लिहून झालीं न झालीं तोंच मला पोस्टमनची आठवण झाली. मी पुन्हां गॅलरींत गेलों आणि निराश होऊन परत आलों. नुकतींच दोन वाक्यें मी वाचून पाहिलीं— तीं कशींनशींच वाटलीं मला ? तीं खोडून मी दुसरीं वाक्यें लिहिणार इतक्यांत दारावरली घंटा वाजली—खण्—खण् मी धांवतच गेलों.

दार उघडून पाहतों तों समोर आमची मोलकरीण उभी ! ती जिना चडून गेल्यावर मी धाडकन् दार लावलें आणि वर आलों.

गवई गाण्यापूर्वी तंत्रोन्याच्या तारा छेडीत बसतात ना ? तशीं इकडलीं तिकडलीं कांहीं पुस्तकें चाळावीं नि मन शान्त झाल्यावर मग लिहायला लागावें असें मी ठरविलें.

कपाट उघडून हाताला येईल तें पुस्तक मी उचललें. फडक्यांच्या 'गुज-गोष्टी' होत्या त्या ! पुस्तक उघडून जें पान निघालें तें मी वाचूं लागलों पण एकाच मिनिटांत मी तें पुस्तक मिटून दूर ठेवून दिलें.

त्या पानावर लिहिले होते—‘पत्रे ही रसदार मधुर काबुली द्राक्षांसारखी असतात !’

आतां मला पोस्टमनचा अधिकच राग आला. काबुली द्राक्षे तार्जी खाण्यांतच गंमत असते ! पण हा दुष्ट मनुष्य सकाळीं आठ वाजतां इथें येऊन पोंचलेलीं माझीं काबुली द्राक्षे एक वाजून गेला तरी मला आणून देत नाही म्हणजे काय ? बस, आतां पोस्टमन आला की त्याला दारांत उभा करून ही फडक्यांची सबंध गुजगोष्टच ऐकवली पाहिजे.

मी हंसत हंसत गॅलरींत जाऊन पाहिलें. पोस्टमनचा कुठेंच पत्ता नव्हता.

मी आतां येऊन टेबलापाशीं बसलों, पण आतां माझ्या मनांत एकच गोष्ट घोळूं लागली—मी लिहित होतो ती नव्हे, माझीं आजर्ची पत्रे अजून कां आलीं नाहीत ही !

एकदां वाटलें—वाटेंत कुठें तरी अपघात झाल्यामुळें आज मेलच आली नसेल ! पण या तर्कांत कांहींच अर्थ नाही, हें टेबलावर पडलेल्या आजच्या तारखेच्या ज्ञानप्रकाशनें मला लगेच सांगितलें.

मग अजूनही माझीं पत्रे कशीं आलीं नाहीत ? कीं आजच्या टपालांत माझें एकही पत्र नव्हतें ? छे : ! तसें होणें शक्यच नाही ! मला ओळखणाऱ्या शेंकडों लोकांपैकीं काल कुणालाच माझी आठवण झाली नसेल ? माझ्याकडे कुणाचें कसलेंच काम निघालें नसेल ?

काल आलेल्या वीसपंचवीस पत्रांकडे पाहत मी मनांत म्हटलें, ‘असं होणें शक्यच नाही !’

आतां पोस्टमन येईपर्यंत दुसऱ्या कुठल्याही कामाकडे माझें लक्ष लागणें शक्य नव्हतें. म्हणून मी तीं कालचीं पत्रे पुन्हा वाचूं लागलों.

माझ्याकडे संदेश मागणाऱ्या त्या मुलाचें पत्र—त्या पत्रांतला सद्भाव किती हृदयस्पर्शी होता ! एखाद्या लहान मुलानें उंबरठा ओलांडतांना जवळच्या मोठ्या माणसाचें बोट धरण्याचा प्रयत्न करावा, तशी त्याची संदेशाची मागणी वाटली मला ! मी त्याच्याएवढा होतो तेव्हां मला नेहमी

वाटे—माझ्यापुढें कितीही अंधार पसरला असला तरी मोठ्या माणसांच्या उपदेशाचा प्रकाश या अंधारांतून आपल्याला मार्ग दाखवील. माझी दोन तपापूर्वीची ती भूमिका आज हा मुलगा करित होता. पण एवढ्यावरून त्याचें हें पत्र म्हणजे कांहीं मूर्खपणाचा उपद्व्याप ठरत नाही ! माझ्या मनांत आलें—काल कामाच्या घाईत उगीच वाईट बोललों मी या मुलाविषयी !

मी दुसरें पत्र उचललें—तीन कादंबऱ्या, सात बोलपटकथा, एकशें एकवीस भावगीतें नि तीन खंडकाव्यें लिहिणाऱ्या इंग्रजी पांचवीतल्या विद्यार्थ्याचें होतें तें ! आज तें वाचतांना मला मोठी गंमत वाटली. त्या विद्यार्थ्यांच्या या अफाट साहित्यांतलें एक पानसुद्धां छापलें जाणार नाही हें खरें ! पण एवढ्यावरून त्यानें हौसेनें कांहीं लिहूं नये किंवा खूप लिहित्यावर माझ्यासारख्या लेखकानें त्यांतला कांहीं भाग आपल्या नजरेखालून घालावा म्हणून त्याला पत्र पाठवूं नये असें थोडेंच आहे ! पंधराव्या वर्षी एक नाटक लिहून गंधर्व मंडळी आणि ललितकला यांना तें घेण्याविषयी स्वतः मी पत्रें पाठविलीं होतीच कीं नाही ! छेः, या मुलाच्या अविचारी धाडसाला काल मी उगीच हसलों. त्या संदेश मागणाऱ्या मुलाप्रमाणें हा मुलगाही माझा एक जिव्हाळ्यांचा मित्र आहे—कालप्रवाहांत वाहून गेलेल्या माझ्या निरनिराळ्या मूर्तींचीं प्रतिबिंबेंच आहेत हीं !

वाचून झालेल्या या दोन्ही पत्रांकडे मोठ्या कौतुकानें पाहत मी तिसरें पत्र उचललें. चांगलें जाडजूड पाकिट होतें तें. नवऱ्यापासून दूर होऊं इच्छिणाऱ्या एका दुर्दैवी तरुणीची ती कहाणी—

काल ती वाचतांना मला कंटाळा आला होता. पण आज ती मीं तीनदां वाचली; त्या पत्रांत निष्कारण पाह्याळ होता, अशुद्ध भाषा होती, आणि वर्णनांचा भडकपणाही होता. पण असें असूनही त्या पत्रांत माझ्याविषयी जो आदरभाव व्यक्त झाला होता, एखाद्या मैत्रिणीच्या खांद्यावर मान ठेवून मनसोक्त रडावें त्याप्रमाणें त्या तरुणीनें आपलें दुःख ज्या जिव्हाळ्यानें मला सांगण्याचा प्रयत्न केला होता—तीन वेळां मीं तें पत्र वाचलें. तरीसुद्धां आणखी एकदां तें वाचावें अशी इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न

शाली. काल मीं या पत्राला पाठविल्लें उत्तर अगदींच मामुली होतें असें मला वाटूं लागलें. त्या तरुणीपुढें उभा राहिलेला बिकट प्रश्न सोडविण्याच्या कार्मीं माझी फारशी मदत होणें शक्य नसलें, तरी तिला ह्वा असणारा धीर जिव्हाळ्यानें देणें कांहीं मला अशक्य नव्हतें !

काल या सर्व पत्रांनीं लेखनसमाधीला आवश्यक असणाऱ्या माझ्या एकांताचा भंग केला म्हणून त्यांचा मला राग आला होता. पण आज तींच मला प्रिय वाटूं लागलीं. 'एकांत फार सुंदर खरा ! पण तो केव्हां ? एकांत फार सुंदर आहे हें जिला आपण सांगूं शकूं अशी व्यक्ति जवळ असेल तेव्हांच !' या बालज्ञाकच्या उक्तीचा खरा अर्थ आजच आलेल्या माझ्या पत्रांनीं मला शिकविला ! मनुष्याला एकान्त ह्वा असला तरी एकटेपणा नको असतो. जगांत आपणाला खूप मित्र आहेत, आपली आठवण करणारीं पुष्कळ माणसें आहेत, अशी ज्याला खात्री असते त्याला एकटेपणाच्या आगीचे चटके कधींच बसत नाहींत ! उचकी लागली म्हणजे कुणी तरी आपली आठवण काढीत आहे असें जुनीं माणसें मानीत असत ! त्याच्या मुळाशीं सुद्धां आपण या जगांत एकटे नाहीं, आपल्यावर निरपेक्ष प्रेम करणारीं नि वारंवार आपली आठवण काढणारीं अनेक माणसें आहेत या विचारानें मनुष्य आनंदित होतो हा अनुभवच आहे, नाहीं का ? या दृष्टीनें पाहिलें तर आपल्याला येणारें प्रत्येक पत्र जगाशीं आपली प्रेमाची गांठ बांधणारा एक धागाच असतो !

या नव्या कल्पनेच्या नादांत नुसतीं कालचींच नव्हे, तर गेल्या आठवड्यांत मला आलेलीं सारीं पत्रें मीं वाचून काढलीं.

पत्र वाचून संपवून मीं वर पाहिलें—घड्याळांत बरोबर साडेतीन झाले होते.

कालचीच वेळ !

टेबलावर माझी गोष्ट तशीच अपुरी पडली होती.

मीं गॅलरींत जाऊन पाहिलें. पोस्टमन कुठेंच दिसत नव्हता. आज आपलें पत्रें आलीं नाहींत तें एका दृष्टीनें बरें झालें असें मला वाटलें. हो, आतां निबंधपणानें गोष्ट पुरी करायला हरकत नाहीं.

मी लिहायला बसलों—अगदी झरझर लिहूं लागलों.

आज मला एकही पत्र आलें नव्हतें खरें ! पण गेल्या आठवड्यांतलीं टेबलावर पडलेलीं सर्व पत्रें माझें समाधान करीत होतीं—‘पावसाळ्यांत प्रत्येक दिवशीं पाऊस पडतो असें थोडेंच आहे !’

शिवाय, पत्रें हा आपल्या आयुष्यांतला सुखाचा एक भाग असला तरी त्यांचें प्रमाण मर्यादित असण्यांत खरें सुख आहे. तुम्हांला वाटेल—पुन्हा मी पत्रांची निंदा आरंभिली ! पण तसें मुळींच नाही ! चहा, गप्पा आणि मुलें हीं मर्यादित असतात तोंपर्यंतच सुखकारक होतात हा अनुभव आजकाल कुणाला नाही ? पत्रांत या तिन्हींचेही फायदे आणि तोटे एकवटलेले असतात; तेव्हां तीं तरी या नियमाला कुठून अपवाद होणार ?

‘ ग्वाल्हेरहून आलों आहे. तरी—’

मी चिठी तशीच टाकून दिली !

मोट्या पंचाइतीत पडलों मी !

गेले पांचसहा दिवस एकसारखे काम केल्यामुळे मी अगदी कंटाळून गेलों होतो. आजचा दिवस आपण अगदी महात्माजी व्हायचे आणि मौन-व्रत पाळायचे (व्रताला अपवाद-पत्नी, मुलें, मित्र इत्यादि इत्यादि) असे काल निजतांना मी मनाशी अगदी ठरवून टाकलें होतें.

सकाळीं कुणाशीही न बोलतां मी चहा घेतला. आणि माडीवर येऊन पुस्तकांचें कपाट उघडलें. एक-दोन-तीन-पांच...सहा नवीं पुस्तकें गेल्या आठवड्यांत मी आणवलीं होतीं. पण त्यांतल्या एकाचें एक पान वाचायला सवड मिळाली असेल तर शपथ !

कापड-दुकानांत गेलेल्या तरुणीला पांचसहा सुंदर साड्यांतून एकच साडी निवडायची जसें जिवार येतें, त्याप्रमाणें माझ्या आवडत्या पांचसहा ग्रंथकारांच्या पांचसहा नव्या पुस्तकांतून वाचण्याकरितां एकाचीच निवड करायची हें काम मलासुद्धां मोठें कठीण वाटलें. मी उगीचच तीं सर्व पुस्तकें उघडून पाहिलीं, त्यांचीं पानें चाळलीं, एखाद्या पानावरल्या चार ओळीही वाचून पाहिल्या—पण आजच्या संपूर्ण सुटीच्या आनंदमहोत्सवानिमिक्त कोणतें पुस्तक वाचायला ध्यावें याचा कांहीं केल्या माझ्या मनाला निर्णय करतां येईना. हापूस आवे आणि द्राक्षांचे घोस समोर आले तर थोड्या आंब्याच्या फोडी खाऊन आणि थोडीं द्राक्षें तोंडांत टाकून मनुष्य आपल्या दोन्ही वस्तूंचा आस्वाद घेऊं शकेल. पण क्रिकेटच्या मैदानावर विजय मर्चेटचा खेळ रंगांत आला आहे: आणि त्याच वेळीं आपल्या आवडत्या वक्त्याचें व्याख्यान आहे किंवा ज्या चांदण्या रात्री पतीपत्नींनीं जुहूला फिरायला जायचें ठरवावें, त्याच रात्रीं शांतारामाचें नवें चित्र सुरू व्हायचें असावें—अशा प्रसंगीं माणसाच्या मनाची काय ओढाताण होत असेल याची वाचना-साठीं पुस्तक निवडतांना मला पुरी पुरी कल्पना आली.

शेवटीं मीं स्टीफेन इवाइगची 'Beware of Pity' ही कादंबरी घेऊन आरामखुर्चीत पडलों मात्र—

तोंच गडी एक चिठी घेऊन आला.

चिठी न वाचतांच मीं म्हटलें, 'मी आजारी आहे म्हणून सांग !'

'सांगितलं साहेब ! पण-पण—'

त्यानें माझ्या हातांत चिठी दिली. तिच्यांत लिहिलें होतें 'ग्वाल्हेरहून आलों आहे. तरी—'

आजच्या माझ्या सुटीचें खोबरें होणार अशी भीति वाटत असूनही मीं गड्याला त्या गृहस्थांना वर घेऊन यायला सांगितलें.

जिना उतरणाऱ्या गड्याचींच पावलें धाडधाड वाजत नव्हतीं ! माझ्या काळजांतही तसाच आवाज होत होता ! 'आज कुणी मला भेटायला आलें तर मी आजारी आहे म्हणून सांग.' असें मीं गड्याला पटवून ठेवलें नसतें तर फार बरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें. ग्वाल्हेरसारख्या लांबच्या ठिकाणाहून आलेला हा सद्गृहस्थ आतां मनांतल्या मनांत मला लबाड म्हटल्याशिवाय राहणार नाही ! हो, आजारी असणें निराळें आणि दिसणें निराळें ! छेः छेः छेः ! 'सत्य सदा बोलावें, सांगे गुरु आणि आपुला बाप' हें लहानपणीं उगींच घोकलें ! आतां या ग्वाल्हेरच्या गृहस्थानें 'काय होतंय ?' म्हणून प्रश्न केला तर त्याला काय सांगायचें ? इन्फ्युएंझा, टायफॉइड, मेनिंजायटिस—

छट् ! असल्या रोगांनीं पछाडलेलीं माणसें कांहीं आरामखुर्चीत कादंबऱ्या वाचीत पडत नाहीत. तीं अंधरुणावर विव्दळत, तळमळत—

मी इकडे तिकडे पाहूं लागलों. मीं आजारीपणाचें नाटक करायचें निश्चित केले खरें; पण त्या नाटकाचें साहित्य अंधरूण, पांघरूण, औषधाची बाटली, फळें, तस्त हत्यादि पैदा करण्याची मात्र दक्षता घेतली नाही ! आतां त्या गृहस्थाला—

जिन्यावर पावलें वाजूं लागलीं.

मी डोळे मिटून स्वस्थ पडलों.

खोलीत कुणी तरी आलें असें वाटतांच मीं डोळे उघडून नमस्कार केला व पलीकडच्या खुर्चीकडे बोट दाखवीत म्हटलें, 'बसा !'

तो गृहस्थ जरा संकोचानेंच बसला. बसतां बसतां तो म्हणाला, 'माफ करा हं ! तुम्हांला त्रास देण्याची माझी इच्छा नव्हती. पण—'

'मीं कांहीं तसा आजारी—'

'आपल्या भिडस्तपणाचा फायदा घेऊन मी :आपल्याला अधिक त्रास नाही देणार. आपण किती आजारी आहांत हें आपल्या चेहऱ्यावरून दिसतंयू ! फार लांबून आलों होतो. आपल्या आवडत्या लेखकाला एकदां पाहावं एवढीच इच्छा होती !'

लगेच तो गृहस्थ जायला उठला. मीं म्हटलें, 'जरा बसा ना ! तसा कांहीं मी—'

तो उद्गारला, 'मी तुम्हांला आजारीपणांत बोलण्याचा त्रास दिला तर—'

माझें मन आंतल्या आंत चडफडून म्हणत होतें, 'मी आजारी नाहीं, मी आजारी नाहीं !'

पण हे उद्गार माझ्या तोंडांतून मात्र कांहीं केल्या बाहेर पडेनात.

शेवटीं त्या गृहस्थाला बसविण्याकरितां मीं म्हटलें, 'चहा तरी घेऊन चला. इतक्या लांबून तुम्ही आलांत—'

'म्हणून तर आपण आजारी आहांत हें कळूनही आपली भेट घेण्याचा हट्ट धरला मीं ! नाही तर—'

'पण माझा आजार कांहीं तसा—'

'आपण स्वस्थ पडून राहा. आपला चहाचा आग्रह मोडवेना म्हणून मी राहिलोंय ! आपल्याला बोलायला लावून त्रिलकुल त्रास देणार नाहीं मीं !'

एवढें बोलून स्वारीनें जें तोंड मिटलें, तें चहा :आल्यावर तो पिण्याकरितांच उघडलें.

या मधल्या दहा मिनिटांत मी मात्र फांशीची शिक्षा झालेल्या माणसाच्या मनःस्थितीचा अनुभव भरपूर घेतला. एका सरळ स्वभावाच्या भावनाशील मनुष्याला आपण फसवीत आहो ही रुखरुख एकसारखी माझ्या मनाला लागली. निष्कारण वेळ घेणाऱ्या माणसांना आल्यापावलीं परत पाठविण्यासाठी हें आजारीपणाचें नाटक होतें, पण—

माझ्या मनांतल्या वादळाचा त्या गृहस्थाला पत्ताही नव्हता. चहा पिऊन होताच भावनापूर्ण दृष्टीने पाहत त्यानें मला नमस्कार केला आणि लगेच तो खोलींतून निघून गेला.

त्याला जाऊन पांचदहा मिनिटें झालीं. पण तापकऱ्याचें शरीर जसें तळमळतें, तसें माझें मन एकसारखें चुळबुळ करित होतें. त्याचा अस्वस्थपणा कंमी न होता उलट वाढूच लागला. हातांतली आवडत्या लेखकाची कादंबरी आरामखुर्चीत टाकून मी खोलींत येरझारा घालूं लागलों.

मधेंच मी आरशासमोर थांबलों. माझ्या आजारीपणावर त्या पाहुण्याचा चटकन कसा विश्वास बसला हें कोडें मला एकदम उलगडलें. गेल्या सहा दिवसांत कामाच्या गर्दीमुळें मला दाढी करायला फुरसद झाली नव्हती. त्या वाढलेल्या दाढीमुळें मी खरोखरीच आजारी दिसत होतों !

‘एकच प्याल्यांत चवथ्या अंकांनंतर सुधाकरची दाढी फार वाढलेली दाखवीत असत याचें कारण सुधाकरपार्शी दाढीला पैसे नव्हते हें नसून वाढलेल्या दाढीनें मनुष्य भकास दिसतो हेंच असावें !

दररोज दाढी करण्याचा जो आधुनिक प्रघात आहे त्याचें शास्त्रीय कारण आज आपल्याला कळलें असें मला वाटलें. पण या नुकत्याच संपादन केलेल्या ज्ञानाचा आतां मला काय उपयोग होता ! एका भावनाशील मनुष्याची अकारण वंचना केल्याचें जें शक्य माझ्या मनांत सल्लू लागलें होतें, तें यामुळें थोडेंच नाहीसें होणार होतें !

त्या गृहस्थाच्या दृष्टीनें माझा आजार खोटा नव्हता. पण माझ्या स्वतःच्या दृष्टीनेंच मी लत्राड ठरलों होतों !

लत्राडीवद्दल मी कांहीं एकटाच जबाबदार नाहीं, हा विचार माझ्या मनांत आला तेव्हां कुठें मला बरें वाटलें. आजारीपणाचें सोंग न करतां

‘मला वेळ नाही’ म्हणून जर कुणालाही सांगितलें तर तो ‘उद्धट आणि उर्मट’ या शैलक्या पदव्यांचा अहेर करीतच माझ्या दारांतून निघून जाईल, नाही का ?

घटकेच्या पाहुण्याचीच गोष्ट कशाला हवी ? घरी, दारी, बाजारी, सकाळीं उठल्यापासून रात्री झोंपेपर्यंत, किंबहुना स्वप्नांतही मला इतकें खोटें बोलवें लागतें कीं—

असत्याचा असा आश्रय केला नाही तर मनुष्याला सुखानें जगणें कठीण होऊन बसेल ! सिनेमाला जायच्या वेळीं आपण खूप लांब एकट्यानें फिरायला जाण्याचा ब्रह्मणा केला, तरच आपल्या पाकिटांतले पैसे सुरक्षित राहण्याचा संभव असतो ! मुलीचें लग्न दुसरीकडे जुळत असल्याचा निरोप ऐन वेळीं मुलगी दाखवायला नेलेल्या जागीं आणविला तरच तिथला हुंडा शें-दीडशांनीं कमी होण्याची शक्यता असते ! सात पैशांच्या कोबीचे माळणीनें तीन आणे सांगावे नि आपण तो एक भाण्याला मागावा—म्हणजे सौदा बरोबर सात पैशांवर ठरतो ! यांत माळीणही खोटें बोलत नाही नि आपणही खोटें बोलत नाही !

जग हा एक बाजार आहे हेंच खरें ! आणि बाजारांत इच्छा नसतांना आपले पुष्कळांना धक्के लागतात. मघांचा गरीब ग्वाढेरकर हा त्या बिचाऱ्या पुष्कळांपैकी एक होता ?

मी शांतपणानें ‘*Beware of Pity*’ ही कादंबरी वाचूं लागलों. त्या कादंबरीतील ती पंगु मुलगी—करणेनें तिच्याकडे पाहणारा तो तरुण; त्या मुलीला घाटें—तो तरुण आपल्यावर प्रेम करीत आहे ? झाडगनें या बाबतींत त्या तरुणालाच दोष दिला आहे. पण माझ्या मनांत आलें—आपल्यासारख्या पंगू मुलीशीं लग्न करायला कुणीही तयार होणार नाही हें कटु सत्य त्या मुलीला दिसायला नको होतें काय ?

जगांत स्वतःविषयीचें कटु सत्य जाणून ध्यायला सहसा कुणी तयार होत नाही. आणि त्याचा परिणाम ?—सत्याचें मंदिर म्हणून गाजणाऱ्या मानवी मनांत आज असत्याचा बाजार भरत आहे !

माझ्या मनांत आलें—अरसेंच्या असें घराबाहेर पडून मघांच्या त्या

मनुष्याला परत आणावे आणि त्याला सांगावे, 'मी आजारी नाही ! खरंच, मी आजारी नाही !'

माझ्या मनाची ही तळमळ—सत्य सांगण्याची ही सदिच्छा क्षणिक होती हें खरें. पण तो विलक्षण क्षण मी कधीही विसरणार नाहीं. वीज क्षणभरच चमकते. पण तेवढ्यांत परिसाऱ्या स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें व्हावें त्याप्रमाणें काळ्याकुट्ट आकाशाला उज्ज्वल रूप प्राप्त होतें. एखाद्या गाण्याची गोड लंकेर क्षणभरच ऐकूं येते, पण ती जन्मभर कानांत घुमत राहते. असले क्षणही तसेच असतात.

केशवसुतांची एक कविता आहे. ती मुळींच लोकप्रिय नाही. पण फार सुंदर आहे ती ! तिचें नांव 'क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास.' या कवितेंत केशवसुतांनीं कविमनाचें एक रहस्य मोठ्या कल्पकतेनें वर्णन करून सांगितलें आहे. ते म्हणतात, उदात्तेचा साक्षात्कार होतो, पण तिचा आविष्कार करतां येत नाही म्हणून कवीचें मन नेहमीं तळमळत असतें. मला वाटतें—या दृष्टीनें सामान्य मनुष्य हा सुद्धां एक कविच आहे. त्याच्या डोळ्यांना अंधूनमधून दिव्य भास दिसतात, त्याच्या पावलांना केव्हां तरी पर्वताच्या उंच शिखरांचा स्पर्श होतो, पण तो क्षणभरच ! तान्हा मुलांनें दिव्याकडे पाहून हंसावे आणि इतक्यांत वान्यानें दिवा शान्त व्हावा, तशी या बाबतींत त्याची स्थिति होते.

महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानावर सामान्य माणसें जी टीका करतात तिचा उगम याच गोष्टींत आहे. तान्हा बाळाला अंगणांत आणून सूर्याकडे पाहायला लावले तर काय होईल ? त्याचे डोळे दिपून जातील, तें भीतीनें डोळे मिटून घेईल, मुठी घट्ट आवळून धरील, आणि मोठ्यानें टाहो फोडील. गांधींच्यावरली आमची टीका हा असाच आक्रोश आहे. अज्ञान, असमर्थता, अनुभवाचा अभाव हीं सारीं एकवटून टाहो फोडीत असतात आणि आम्ही मात्र त्याला टीका हें गोंडस नांव देत असतो.

दिव्य क्षणांच्या मालिकेनें फुलून जाणाऱ्या जीवनाची आम्हांला कल्पनाच करतां येत नाही. काजव्यांचें सौंदर्य आम्ही पाहूं शकतो. पण शेंकडों सूर्य एकदम प्रकाशू लागले, तर एकदम आम्ही घाबरून तळघरांत जाऊन लपूं.

देहाचा पूल करून देशाचें स्वातंत्र्य राखणारे मावळे, थेऊरला हंसत सती जाणारी रमाबाई, सशस्त्र शिपायपुढें छातीठोकपणानें उभे राहणारे निःशस्त्र श्रद्धानन्द, यांच्या कथा वाचून सामान्य मनुष्य रितमित होतो; पण कार्य-प्रवृत्त होत नाही. त्याची मान विभूतीपुढें लवते; पण तिच्या पावलावर पाऊल टाकण्याकरतां त्याचे पाय सहसा वळत नाहीत.

मात्र भविष्यकाळांत मनुष्याच्या मनाचा हा दुबळेपणा असाच राहिल असें मला वाटत नाही. जिथें पूर्वी दोन पायांच्या हिंस्र पशूंनीं भरलेलीं अरण्ये होती, तिथें आज मागसांनीं गजबजलेले बाजार भरत आहेत. उद्यां हे बाजार नाहीसे होऊन तिथें मंदिरें दिसू लागतील आणि त्या मंदिरांत मानवतेची अखंड पूजा होत राहिल.

माझी पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली तेव्हां तिच्यांतल्या कुठल्या दोषांवर खूप टीका होईल याची मला पूर्ण कल्पना होती. पण एका रसिक वाचकानें जी शंका काढली, ती मात्र माझ्या स्वप्नांत सुद्धां आली नव्हती. हें मीं कबूल करतो. त्या कादंबरींतली नायिका दुःखमग्न असतांना एक मांजर हळूच तिच्याजवळ येतें, तिच्या पायाला लाडकेपणानें अंग घांसूं लागतें, आणि मग त्याच्या त्या मूक स्पर्शानें तिचें भारावलेलें मन थोडेसे हलकें होतें असें कांहीं तरी त्या कादंबरींत मीं वर्णन केळें आहे.

पण तें वाचून त्या रसिकाच्या अंगावर अगदीं शहारे आले होते. त्यानें मला सरळ लिहिलें होतें—तुमच्या सुंदर नायिकेला मांजर आवडतें हें मला कळतांच तिच्याविषयीं वाटणारी सहानुभूति कमी झाली.

त्याच्या या आक्षेपाचा अर्थच मला कळेना. तें विचारें मांजर म्हणजे कांहीं त्या कादंबरींतला कलिपुरुष नव्हता !

खूप विचार केल्यावर मला वाटलें—हें पत्र लिहिणारा तो गृहस्थ मांजरांचा द्वेष असवा. लहानपणीं आईचा डोळा लागल्यावर चोरून लाडू खाण्याकरितां त्यानें फडताळ उघडलें असावें आणि तें उघडतांच आधींच आंत सांपडलेल्या मांजरानें त्याच्या अंगावर उडी मारली असावी ! मांजराच्या त्या विचित्र स्पर्शाची आठवण स्वारीच्या मनांतून कधींच नाहींशी झाली नसेल ! त्यामुळे मांजरावर माया करणारी नायिका पाहतांच त्याला कादंबरी हातांतून भिरकावून देण्याइतका माझा राग आला असेल. माझी नायिका वाघाची शिकार करते असें मीं दाखविलें असतें तर कदाचित् त्यानें त्याविषयीं तक्रार केली नसती ! पण तिनें एका मांजरावर प्रेम करणें म्हणजे—छे ! ज्यूलिएटचें रोमिओवर प्रेम आहे हें आढळून आल्यावर तिच्या घरच्या माणसांची जी स्थिति झाली तिचा या रसिक गृहस्थाला अगदीं पुरेपूर अनुभव आला असावा !

त्या माणसाच्या मांजराविषयींच्या तिटकाच्याची अशी चेष्टा करित असतांना एक प्रश्न हळूच माझ्यापुढें उभा राहिला. नायिकेच्या त्या मनः-

स्थितीत मांजर तिच्याजवळ येतें असें वर्णन मीं तरी कां केलें ? ती गोठ्यांत गेली असती तर गाईच्या सान्निध्यांत त्या साऱ्या प्रसंगाचें वर्णन अधिक सरस झालें नसतें का ?

कुणाला ठाऊक ! पण एक गोष्ट मात्र माझ्या लक्षांत आली. माझ्या नायिकेची आवड मीं माझ्यासारखीच मानली होती. लेखकानें आपल्या पात्रांपासून कितीही अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याच्या स्वतःच्या जीवनाच्या लहानसहान छटा नकळत त्यांच्यांत येतात हें एका टीकाकाराचें म्हणणें किती मार्मिक आहे ! मांजरावर माया करणारी नायिका हा काहीं एखादा लोकप्रिय कविसंकेत नव्हता ! तें प्रेम हें माझ्या आयुष्यांतलें सत्य होतें एवढें मात्र खरें !

लहानपणापासून मांजरें मला फार आवडतात. स्वतः मिळवते झाल्यावर ज्या गोष्टी अवश्य करायच्या मीं ठरविलें होतें, त्यांत घरांत मांजर पाळणें ही अगदीं मुख्य होती.

मांजराच्या लहान लहान पिलांना ज्यांनीं खेळतांना पाहिलें असेल त्यांना माझी ही आवड मुळींच चुकीची वाटणार नाही. टोर्लीत डोळे उघडून तीं पाहू लागतात तेव्हांच जणू काहीं डोळे मिचकावून तीं आपल्याकडे पाहत आहेत असा भास होतो. थोडेसे पाय फुटले कीं तीं लगबगीनें इकडून तिकडे धावू लागतात. पहिल्या पहिल्यांदा माणसाची चाहूल लागल्याबरोबर लपण्याकरितां तीं जी धडपड करतात ती पाहून ज्याला हसू येणार नाही असा तत्त्वज्ञसुद्धां सांपडणार नाही. पुढें थोड्या दिवसांनीं आईच्या शेपटीशीं खेळण्यांत तीं दंग होतात. गुरं गुरं करीत मांजरी मोठ्या चपळाईनें आपली शेपटी इकडून तिकडे आपटत आहे, आणि पिलें ती धरण्याकरितां पटापट उड्या मारित आहेत हें दृश्य मोठें गमतीचें असतें. जणू काहीं पशुसृष्टीतला गारुड्याचा खेळच आपल्यासमोर चालला आहे असें त्या वेळीं वाटतें. नि आईनें पोरांसाठीं एखादा उंदीर मारून आणल्यानंतर त्यांच्यामध्ये जी गुरुगुर सुरू होते—ज्या पिलाला ती शिकार मिळेल तें दूर कुठें तरी कोपण्यांत जाऊन बसतें, दुसऱ्या पिलांना आपल्याजवळ सुद्धां येऊं देत नाही, सबंध उंदीर आपल्याला संपवितां येईल कीं नाही हा विचार करण्या-

ऐवजी संत्रंघ उंदीर आपला आहे या विचारांतच त्याला ब्रह्मानंद होत असतो ! मालकीहक्काचें मूर्तिमंत चित्र कुणाला पाहायचें असेल तर तें असल्या पिलाच्या मुद्रेवर चटकन् दिसेल.

मांजराच्या पिलाइतका खेळाडू प्राणी जगांत दुसरा कुठला असेल कीं नाही याची शंकाच आहे मला. तें केव्हांही, कोणत्याही वस्तूशी खेळू शकतें. त्याच्यापुढें नुसती दोरी हलविली तरी तें घटकाघटका त्या दोरीबरोबर नाचत राहतें. पेन्सिलीचा तुकडा सांपडला तरी पंज्यानें तो एकदां इकडे उडवायचा नि पुन्हां तिकडे उडवायचा हा त्याचा अगदीं आवडता खेळ ! चेंडू दिसल्यावर तर त्याची जी तारांबळ होते ती कधींच वर्णन करून सांगतां येणार नाही. रात्रीं भितीवर स्वतःच्या सावलीशीं किंवा आरशांत दिसणाऱ्या आपल्या प्रतिबिंबाशीं खेळणारें मांजराचें पिल्लू ज्यानें पाहिलें नाही तो एका अत्यंत सुंदर दृश्याला मुकला असेंच म्हणावें लागेल.

रात्रीं दिवा मालवून आपण झोंपल्यावर हळूच आपल्या पायांच्या मधें गांठोडें करून निजणाऱ्या मांजराचीही गंमत वाटल्यावांचून राहत नाही. दिवसा स्वारीला शोधावयाचें असेल तर चुलीपार्शी, अंगणांतल्या उन्हांत किंवा कुणाच्या तरी मांडीवर, एवढे तीन पत्ते सांगितले म्हणजे पुरे ! रात्रीं तर त्याची एकच जागा ठरलेली असते. आपल्या मालकाच्या पायाशीं ! मात्र घरांत कुठें खुट्टे होऊं दे ! लगेच पटकन् उडी मारून काय वाजलें तें पाहायला स्वारी एका पायावर तयार !

मांजराविषयीं आणखी किती तरी मौजेच्या गोष्टी मला सांगतां येतील पण—

एखादा धनगर कुत्र्याविषयीं असेंच बोलेल, एखादा गौळी गार्डचें असेंच वर्णन करील. पोपट, माकड, हरिण, हत्ती-फार काय एखाद्या सर्कशीचा मालक भेटला, तर वाघ नि सिंह यांच्याविषयीं सुद्धां तो अशाच गोष्टी सांगेल.

आणि त्यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? मनुष्य जिच्यांत बाळपणापासून रंगून जातो त्या गोष्टीचेंच त्याला अधिक आकर्षण वाटतें. आवड, आवड म्हणून ज्या वृत्तीचें स्तोम माजवितों, ती एवढी स्वतंत्र आहे कुठें ?

हिंदुस्थानांतल्या मनुष्याला पेरूची लज्जत पीचमधें आढळली नाही तर त्याचा काय दोष आहे ? ' *Love looks not with eyes but with mind.* ' हें शेक्सपीअरचें वाक्य माणसांच्या आवडीनिवडीच्या बाबतींतही खरें आहे. मग ती निवड पातळाची असो अथवा पतीची असो, कवितेची असो अगर आयुष्यांतल्या जोडीदारणीची असो !

मनुष्याच्या आवडीचा उगम त्याच्या मनांत असतो आणि प्रत्येकाचें मन हें चित्रविचित्र अनुभवांनी आणि सुप्त अथवा अतृप्त आकांक्षांनी इतकें भरलेलें असतें, कीं त्याच्याशीं तुलना करतांना एकादें पदार्थसंग्रहालय सुद्धां वैचित्र्यहीन वाटूं लागतें.

दूरचीं उदाहरणें कशाला हवीं ? हा लेख लिहितांना माझें लक्ष लिहिण्यांत आहे असें कांहीं मला वाटत नाही. प्रकृति बरी नसल्यामुळे डॉक्टरांनीं पूर्ण विश्रांति घ्यायला सांगितलें आहे. पण अंथरुणावर स्वस्थ पडलों किंवा आरामखुर्चीत अगदीं नवी कादंबरी घेऊन बसलों तरी मन कांहीं केल्या स्वस्थ राहत नाही. डोळ्यांपुढें क्रिकेटचें क्रीडांगण एकसारखें उभें राहत आहे. आज नायडू काय पराक्रम गाजवितील, निसार कसें बोलिंग टाकतील, विजय मर्चेट हिंदूंना विजय मिळवून देऊं शकतील काय ? एक ना दोन, अनेक प्रश्न माझ्या मनाला भंडावून सोडीत आहेत.

मोठा निग्रह करून हे प्रश्न मनांतून काढून टाकून लिहायला घेतलेल्या चित्रकथेंत लक्ष घालण्याचा प्रयत्न मी केला, नाही असें नाही. जो प्रवेश मला लिहावयाचा आहे तो प्रणयरम्य आहे, त्याचें वातावरण मोठें प्रसन्न आहे, नाकिकेचें नायकावरलें मुग्ध प्रेम सूचित करण्याकरितां एक सुंदर पतीकसुद्धां मला सुचलें आहे ! पण—

आजच्या सामन्यांत मुस्ताकभल्ली आणि विनू मांकड यांच्यापैकीं कोण शतक करूं शकेल ? सी. एस. नायडूंना बोलिंगमध्ये हॅटट्रिक करून दाखवितां येईल का ? या सामन्यांतला उत्कृष्ट झेल कोण जिंकिल ? तो झेल कुणाचा असेल ? तो सीमेवरला उंच झेल असेल, का स्लिपमधला अगदीं खालून येणारा झेल असेल ?

या आणि असल्या अनेक उत्कंठांनीं माझे मन इतकें अस्वस्थ करून सोडलें, कीं नायक-नायिकांना नदीतीरावर मूक प्रणयाचा आस्वाद घ्यायचा सोडून त्यानें थेट स्टेडियम गांठलें.

क्रिकेटचा मी इतका शोकी आहे हें माझ्या स्नेह्यांनाच काय, पण माझे मला सुद्धां ठाऊक नव्हतें ! इंग्रजी शाळेंत गेल्यावर तीनचार वर्षे मी क्रिकेट खेळत असें. एकदां माझ्या जोडीच्या गडब्याला एक तासाची सोबत देऊन मा दोन धावा काढल्या होत्या. आणि पुढे एकदां ओव्हर वाउंडरीचा चेंडू नाकावर बसून मी दोन तास बेशुद्ध झालो होतो, एवढाच काय तो माझा नि क्रिकेटचा निकटचा संबंध ! त्या वेळी क्रिकेटविषयी माझ्या मनांत उत्पन्न झालेलें प्रेम अजून तितकेच उत्कट आहे हा अनुभव मला पंचरंगी सामन्यांनीं आणून दिला. या वळी माझा एखादा मित्र मला काश्मीरला नेण्याकरितां आला तरी त्याला मी सागेन—चार दिवस माझे काश्मीर इथल्या क्रिकेटच्या क्रीडागणावर आहे. इतक्याउपरही 'हैं वेड तुझ्या डोक्यांत कुठून शिरले ?' असा त्यानें प्रश्न केला तर मी बायरनच्या शब्दांत उत्तर देईन. *Why did she love him ? Curious love ! be still; is human love the growth of human will ?*

काल रात्री मी कशानें जागा झालों तें आतां मला आठवत नाहीं. पण मी एकदम जागा झालों हें मात्र खरें !

माझी झोंपमोड करणाऱ्या त्या अज्ञात गोष्टीचा मला विलक्षण राग आला. कित्येकांची झोंप म्हणजे कांचेचें भांडें असतें. अगदीं लहानशा धक्क्यानें तें फुटतें नि मग कांहीं केल्या तें साधतां येत नाहीं. माझीही झोंप अशीच आहे. एकदां मोडली कीं मोडली. मग डोळे मिटा, डोक्यावर गार पाण्याचा हक्का मारा, शंभर अंक मोजा किंवा आयुष्यांतल्या अगदीं गोड गोड आठवणी काढा, कुठल्याही आमिषाला भुळून ती परत यायची नाही !

मीं घडत्याळाकडे पाहिलें, नुकते तीन वाजून गेले होते. अजून उजेडायला तबबल तीन तास अवकाश होता. तीन तास कसले ? तीन युगेंच वाटलीं तीं मला ! माझ्या मनांत आलें—आयुष्यांतल्या अत्यंत मोठ्या दुःखाची यादी करायची झाली, तर पहाटे दोन तीन वाजतां जागें होणें या गोष्टीला मी तिच्यांत अग्रस्थान देईन.

माझ्याजवळच अवि आणि मंदा झोंपलीं होतीं. चिरंजीवांनीं पांघरूण कुठल्या कुठें लाथाडलें होतें; आणि कन्यका बेटकुळीसारखी पोटाशीं पाय धरून निजली होती. मला वाटलें—बाळपण फार रम्य असतें असें कवि म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. उगीच कुठल्या तरी आवाजानें लहान मुलें अपरात्रीं कर्षां जागीं झालीं आहेत का ?

मीं अंधरुणावर तळमळत पडलों. कशांत तरी मन रमावें म्हणून मी विचार करूं लागलों. पण माझें मन कशावरच स्थिर होईना.

इतक्यांत एक मधुर आवाज माझ्या कानावर पडला. एखादा कलावंत भिकारी पहाटेच उठून रस्त्यानें सारंगी वाजवीत तर निघाला नाहीं ना, अशी शंका मनांत येऊन गेली.

लगेच माझ्या लक्षांत आलें—तो बैलगाड्यांचा आवाज—
आवाज नव्हे; संगीत होतें तें !

खेडथांहुन बाजाराला येणाऱ्या बैलगाड्या आमच्या घराजवळ येऊं लागल्या. लेजीम खेळत खेळत लहान मुलांचे थवे आपल्याकडे येत आहेत असा भास झाला मला !

चाकांचा कर्कश सूरसुद्धां त्या शान्त वातावरणांत तुतारीच्या सुरासारखा मला वाटू लागला—आणि बैलांच्या गळ्यांतला तो घुंगुरांचा आवाज—मी अर्धवट जागा असतो तर स्वर्गांतला कुणी तरी गंधर्व पृथ्वीवर उतरून जलतरंग वाजवीत आहे, किंवा एखादी अप्सरा बागेंत छुमछुम नाचून कळ्यांचीं फुलें करीत आहे, अशी कांहीं तरी कल्पना माझ्या मनांत येऊन गेली असती !

बैलगाड्या घरावरून पलीकडे गेल्या. बैलांच्या गळ्यांतल्या घुंगुरांचा आवाज अस्पष्ट ऐकू येऊं लागला. मला एकसारखें वाटत होतें—या बाजारतळाकडे जाणाऱ्या बैलगाड्या नाहीत—गणपतीचें विसर्जन करण्याकरितां चाललेली मिरवणूक आहे ही ! त्या मिरवणुकींत फेर घरून लेजीम खेळत मुलें जात असतात ना ? अगदीं तसें—

घुंगुरांचा आवाज अगदीं ऐकू येइनासा झाला. मग मात्र माझे मलाच हंसू आलें. दोनतीनच मिनिटें का होईना, पण शोप मोडल्यामुळें अस्वस्थ झालेलें माझे मन केवढ्या आनंदांत गुंग होऊन गेलें होतें. अवेळीं जागें होण्यांत सुद्धां मौज आहे असें सुद्धां तें म्हणू लागलें होतें.

दिवसा बैलगाड्यांकडे टुंकूनसुद्धां न पाहणाऱ्या आणि त्यांच्या चाकांचा खाडखाड आवाज ऐकून कपाळाला आठव्या घालणाऱ्या मनुष्यानें अपरात्रीं घुंगुरांच्या संगीतांत गुंग होऊन जावें ही गोष्ट क्षणभर माझी मलाच विचित्र वाटली. पण लगेच माझ्या लक्षांत आलें—दिवसाच्या कोलाहलांत बैलांच्या गळ्यांतल्या घुंगुरांच्या मधुर नादाकडे आपलें लक्ष जात नाहीं. कुठल्याही सौंदर्याचा आस्वाद घ्यायला मन एकाग्र आणि समरस व्हावें लागतें. रस्त्यानें चालत असतांना आपण मित्रांशीं बोलत असतो, जवळून जाणाऱ्या बाईंकडे—ओझरता का होईना—दृष्टिक्षेप करीत असतो, मागून धाडधाड करीत येणाऱ्या भयान मोटर लॅारीचा आवाज ऐकत असतो—आणखी किती तरी याच मासल्याच्या गोष्टी आपल्या हातून एकाच वेळीं होत असतात. या

गडबडगुंड्यांत सौंदर्याचे कण वेंचून घेण्याइतकें आपलें मन सावध असत नाहीं.

समुद्रापासून आकाशापर्यंत अनेक भव्य व सुंदर गोष्टींशीं प्रतिभावंत जीवनाची तुलना करीत आले आहेत. पण मला वाटतें—मानवी आयुष्याला सोन्याच्या खाणीची उपमा अद्यापि कुणीच दिलेली नाही ! सोन्याच्या खाणींत जसें सोनें, तसें मनुष्याच्या जीवनांत काव्य भरपूर असतें यांत शंका नाही. पण सोन्याच्या खाणींतले सुवर्णकण जसे मूर्तींत मिसळलेले असतात, तसे संसारांतले काव्याचे क्षणही व्यवहारांत गोंधळून गेलेले असतात. ते शोधून काढण्याची दगदग माणसें करीत नाहीत; आणि मग जग दुःखानें भरलेलें आहे, जीवन संकटांनीं व्यापलेलें आहे, इत्यादि इत्यादि कट्टु सत्यांची खैरात ते करूं लागतात.

हीं कट्टु सत्यें असत्यें नाहीत ! पण अर्धसत्यें मात्र आहेत यांत शंका नाही. सोन्याच्या खाणींत उतरल्याबरोबर हाताला सोनें लागलें पाहिजे ही अपेक्षा मुळांतच चुकीची आहे; नाही का ? आयुष्यांतलें काव्यही तसेंच आहे. उन्हाळ्यांत कोरड्या पडलेल्या नदीच्या पात्रांत कुठेंही हातभर खणलें कीं पाण्याचा झरा मिळतो. आपल्या दररोजच्या साध्यासुध्या आयुष्यक्रमांतही काव्य असेंच लपून बसलेलें असतें.

मागच्याच आठवड्यांतला माझा अनुभव पाहा ना ! इन्फ्लुएन्शान करून घेतल्यामुळें दोन दिवस मला चांगलाच ताप आला. तापानें शरीराबरोबरच मनालाही एक प्रकारची ग्लानि येते. तिसरे दिवशीं ताप उतरल्यावर मी न्हाणीघरांत पाऊल टाकलें तें मनाच्या नि शरीराच्या म्लान स्थितींतच ! पण ऊन पाण्याचा पहिला तांब्या अंगावर ओततांच सुखदायक स्पर्शाची अशी एक विलक्षण लहर खेळत खेळत माझ्या रोमरोमांत नाचूं लागली, कीं मी दुसरा तांब्या अंगावर ओतण्याऐवजीं त्या पाण्याकडे पाहतच राहिलों ! दररोज गडबडीनें भराभर पाणी अंगावर ओतून आंघोळ उरकून टाकायची माझी संवय ! त्यामुळें ऊन पाण्याच्या नुसत्या स्पर्शांत एक प्रकारचें वात्सल्य असतें याची मला कधींच कल्पना आली नव्हती ! माणसाचें शरीर हें एक सुंदर वाद्य असून जलधारेच्या स्पर्शानेंच त्याचें माधुर्य

प्रतीत होते असे कुणी म्हटले असते तर तेंसुद्धां मीं या वेळीं मान्य केले असते.

ऊन पाण्यानें आंधोळ केल्यावर शरीराला नि मनाला आराम तर वाटलाच; पण दुसरें कांहीं न करतां थोडा वेळ स्वस्थ झोंपून राहावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. मी अंधरुणावर येऊन पडलों नि उशीवर डोकें टेकलें मात्र—

उशीचा तो मऊ गुळगुळीत स्पर्श मला विलक्षण सुखावह वाटला— एखाद्या बाळसेदार मुलाचे गालगुच्चे घ्यावे किंवा एखाद्या सशाच्या पिलाला पोटाशीं धरावें, तसा त्या उशीशीं खेळण्यांत मी दंग होऊन गेलों.

लगेच माझे मलाच हंसूं आलें—गेलीं दोन वर्षे दररोज रात्री याच उशीवर मीं डोकें टेंकून शोपीं जातो; पण तिच्याकडे लक्ष द्यायला मात्र मला आजपर्यंत कधींच फुरसत मिळाली नव्हती. अगदीं दमून-भागून येऊन अंधरुणावर पडायचे ही तर माझी नेहमींची रीत. एखादे दिवशीं झोंप आली नाही तर वाचलेल्या पुस्तकावर किंवा लवकरच लिहायच्या असलेल्या लघुकथेवर विचार करीत मी पडत असें. पण ज्या डोक्यावर असलीं अनेक चक्रे नित्य चालत, त्यांत आपल्याला मृदु आधार देणाऱ्या त्या प्रेमळ उशीविषयीं ओझरता विचारसुद्धां कधीं आला नव्हता !

‘मनुष्य हा आंधळा प्राणी आहे !’ ही माझ्या एका स्नेह्याची व्याख्या अशा वेळीं अगदीं खरी वाटूं लागते. कुठल्याही वस्तूपेक्षां किंवा दृश्या-पेक्षां पाहणाऱ्या मनुष्याच्या दृष्टींतच काव्य असते, हें माणसाच्या लक्षांतच येत नाही. लपंडावाच्या खेळांत एखाद्या आंधळ्या मुलावर राज्य यावें नि अगदीं जवळपास लपून बसलेल्या मुलांपैकीं एकही त्याच्या हाताला लागूं नये—अगदीं तसें होते मनुष्याचें संसारांत ! जगांत काव्य नाही, आनंद नाही, सौख्य नाही म्हणून तो सारखा ओरडत सुटतो. पण एक गोष्ट त्याच्या कधींच ध्यानांत येत नाही—आपणच आपल्या सौख्याचे शिल्पकार असतो. जोपर्यंत आपण आपली हातोटी कुशलतेनें चालवीत नाही, तोपर्यंत आपल्या

समोर सुंदर पुतळा कधीही उभा राहणार नाही, साधा ओवडधोवड दगडच दिसत राहणार !

किती वेळ मी हा विचार करित होतो कुणाला ठाऊक ! पण अंबाबाईच्या देवळांतली पहाटेची घंटा मला ऐकू आली नाही, गिरणीचा भोंगा वाजला नाही, पहाटेच्या गाडीची शिटी झाली नाही, कुठलाही आवाज मला ऐकू आला नाही.

मात्र एका बैलगाडींत झोंपून मी कुठे तरी दूर दूर चाललो होतो. बैलांच्या गळ्यांतले ते मधुर घुंगुर—

मला भास झाला—मी पाळण्यांत निजलो आहे आणि त्या पाळण्याला लावलेली खेळणीच एकसारखी खुळखुळ करित आहेत !

माझे मलाच आश्चर्य वाटलें. तें पत्र लिहायला मी मोठ्या तत्परतेनें बसलों होतो. 'कोल्हापूर', 'तारीख ७ मार्च १९४१', वगैरे गोष्टीही लिहून झाल्या होत्या. पण पहिलीं नावें दाखवून होतात न होतात तोंच एखादा चित्रपट तुटावा, त्याप्रमाणें एकदम माझ्या मनाची स्थिति झाली. पत्र लिहायचें सोडून मी तसाच विचार करीत बसलों.

नोकरीचा अर्ज आणि प्रियतमेला लिहायचें पत्र हे लेखन-प्रकार अत्यंत कठीण आहेत हें मलाहि कबूल आहे. पण मी जें पत्र लिहायला बसलों होतो, त्याचा समावेश या दोहोंपैकीं एकाही प्रकारांत होत नव्हता. गेल्या डिसेंबरांत मुंबईला ओळख झालेल्या एका मुलानें मला सहज पत्र पाठविलें होतें. त्याचें उत्तर लिहायला मी बसलों होतो.

त्यानें माझ्या लेखनाविषयीं कांहीं मार्मिक शंका काढल्या होत्या असेंही नाहीं !

पण—

हाताला लागलेल्या शाईचा काळाकुड्ड डाग काढणें सोपें असतें; पण अगदीं दिसतो न दिसतो एवढा फणसाचा डिक जर त्याला चिकटला असेल तर—हाताला लागलेला फणसाचा डिक लवकर निघणें नि गप्पा मारण्या-करितां येऊन बसलेल्या गोष्टीवेल्हाळ शेजाऱ्याच्या तडाक्यांतून झटकन सुटणें या दोन्ही गोष्टी सारख्याच अशक्य आहेत.

तसें पाहिलें तर त्या मुलानें आपल्या पत्रांत माझ्याकडे एक अगदीं साधी मागणी केली होती... 'मला पत्र पाठवितांना 'तुम्ही' असें लिहूं नका 'तूं' असें लिहा !'

त्याचें पत्र आलें त्या वेळीं मी मनांत म्हटलें होतें—' हत्तिच्या ! यांत अवघड असें काय आहे ? गण्याला गणपतराव म्हणून हाक मारणें एक वेळ जड जाईल. पण गणपतरावांना गणोबा, गणू, किंबहुना गण्या अशी हाक कुणीही मारू शकेल ! एकवचन ही जगांत हवेप्रमाणें फुकट मिळणारी गोष्ट आहे. पण बहुवचन मात्र—छेः ! ती सोन्याहुनही महाग अशी चीज आहे !'

त्या मुलाला पत्र पाठवितांना 'तू' हा शब्द एकदां सोडून दहादा वापरतां येईल ही माझी कल्पना पत्राचा प्रारंभ होईपर्यंतच काय ती टिकली. भुशांत घालून ठेवलेल्या बर्फाच्या तुकड्याला बाहेरची उष्णता लागतांच तो वितळून जातो ना ? अनुभवाच्या पहिल्याच स्पर्शानें माझ्या कल्पनेचीही तीच स्थिति झाली.

मीं मनांत योजलेलें पहिलें वाक्य असें होतें— 'तुझें पत्र पोंचलें.'

पण माझ्या मनांतलें हें वाक्य कांहीं केल्या कागदावर उतरेना. अंतःपुरांत शौर्याच्या गप्पा मारणारा उत्तर रणांगणावर जाऊन उभा राहतांच त्याला कांपरें भरलें अशी एक पौराणिक कथा आहे ना ? तिची मला आठवण झाली. कांहीं केल्या 'तुझें' हा शब्द माझ्या हातून कागदावर उतरेनाच ! अगदीं मनाचा निश्चय करून तो शब्द लिहायला मीं सुरुवात सुद्धां केली ! वाक्य पुरें होतांच मीं तें वाचून पाहिलें. मी लिहून गेलों होतो— 'तुमचें पत्र पोंचलें !'

'तुझें' नि 'तुमचें' !

या दोन शब्दांत दोन ध्रुवांचें अंतर आहे हेंच खरें.

लहानपर्णी वचनें हीं पोराना त्रास देण्याकरितां रूक्ष व्याकरणकारांनीं काढलेली एक अजब क्लृप्ति आहे अशी माझी समजूत झाली होती. पण हें पत्र लिहायला बसल्यावर माझ्या लक्षांत येऊन चुकलें, कीं व्याकरणकारा-इतकी रसिकता कवींतसुद्धां क्वचितच आढळत असेल ! 'तुझें' आणि 'तुमचें' या दोन शब्दांत किती विलक्षण फरक आहे ! पहिला शब्द उच्चारतांना किंवा लिहितांना आपण एखाद्या लताकुंजांत अथवा समुद्रतीरावर बसलों आहों असा भास होतो. उलट दुसऱ्या शब्दाचा उच्चार करतांना औपण रहदारीच्या रस्त्यानें जात आहों असें चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहतें. या दोन शब्दांतलें हें अंतर जाणण्याची शक्ति असलेल्या दादोबांना मी रूक्ष व्याकरणकार म्हणणार नाहीं. ते कालिदासाच्या तोडीचे महाकवि आहेत असेंच मी प्रतिपादन करीन !

'तुझें' आणि 'तुमचें' ! पहिलें वचन प्रीतीचें तर दुसरें बहु-मानाचें ! जगांत दुसऱ्याला मान देणें सोपें आहे. पण प्रेम देणें ? छे !

प्रेमाचीं फुलें लहर लागेल तेव्हांच हृदयाच्या वेलीवर फुलत असतात आणि बहुमानाचीं फुलें—कागदी फुलें काय, हवी तेव्हां बाजारांत मिळतात.

माझ्या त्या नवीन मित्राला पत्र लिहितांना 'तुजें' हा शब्द लिहिणें मला अशक्य झालें याचें कारण हेंच होतें ! आयुष्यांत उपचार, आदर, सत्कार या साऱ्या गोष्टी मनुष्याला विपुल मिळतात. पण प्रीति ? ती कस्तुरीप्रमाणे दुर्मिळ अशी भावना आहे.

वसंतावांचून जसा कोकिलेला कंट फुटत नाही, त्याप्रमाणे विलक्षण आपलेपणावांचून प्रीतिही बोलकी होत नाही. मग ज्याचा नि माझा नुकताच परिचय झाला होता त्या मुलाला 'तू' म्हणणें—प्रेमाचा परवल सांगून त्याला आपल्या अंतरंगात प्रवेश करण्याची परवानगी देणें—ही गोष्ट मला साधली नाही हेंच स्वाभाविक होतें, नाही का ? एकवचन हें मनुष्याचें जीवन-संगीत आहे. पण तें संगीत कानीं पडायला दोन माणसांच्या मनाच्या तारा आर्धा जुळाव्या लागतात. कोल्हटकरांच्या 'मूकनायक' नाटकांत राजपुत्र विक्रांत मुक्याचे सोंग घेऊन सरोजिनीच्या महालांत जातो; तिच्या सौंदर्यावर खूष होऊन तिच्याशीं सलग्नीनें बोलूं लागतो. राज्यकन्येशीं बोलताना एकेरीवर येणारी ही स्वारी वेडपट असली पाहिजे असें सरोजिनीला वाटतें. 'तुम्ही मला 'अहो, जाहो' म्हणायला हवे' असें ज्या वेळीं ती त्याला बजाविते, त्या वेळीं विक्रान्त उत्तर देतो—

'न बहुवचनाला जागा कांहीं

एकवचन हें यथार्थ होई

प्रियजनाविण कवणाचीही

बुद्धि जिथे मुळिं नाही !'

विक्रांतानें एकवचनाचा हा जो सिद्धांत सांगितला तो अक्षरशः सत्य आहे. लहान मूल साऱ्या जगावर प्रेम करतें. आणि म्हणूनच तें कुणालाही एकवचनानें संबोधूं शकतें. मग तो कुणी पांढरे केस झालेला आजोबा असो अथवा रोल्स-रॉइसमधून मिरविणारा राजपुत्र असो ! बालकासारखीच भक्ताचीही मनोवृत्ति असते. त्यामुळेंच तुकारामासारखा भक्त देवाला शरण

जावो किंवा त्याला शिष्ट्या घायला लागो. 'विठ्ठला' म्हणून एकवचनाने हाक मारल्याखेरीज त्याचें समाधानच होत नाही. माता आणि मातृभूमि यांना कुणी कधीही बहुवचनाने संबोधित नाही याचें रहस्य झालें तरी हेंच आहे.

पतिपत्नीच्या प्रेमांत तर बालक आणि भक्त या दोघांच्याही मधुर भावनांचा संगम झालेला असतो. रूढी म्हणून किंवा लोक हंसतील म्हणून बायको 'ऐकलं का ?' 'तिकडून येणं झालं !' 'स्वारीला चहा हवा का ?' अशा बहुवचनाचें बहुवचन करणाऱ्या शब्दांनी नवऱ्याशी बोलत असलेली दिसते हें खरें ! पण त्या दोघांच्या एकांतांत ज्या गुजगोष्टी चालतात त्या जर आपण ऐकल्या—

दुसऱ्यांच्या गोष्टी चोरून ऐकू नये म्हणतात, त्यांतून दांपत्याच्या एकांतांतल्या गुप्त गोष्टी ऐकणें हें पंचमहापातकांहूनही मोठें पाप.

पण दुसऱ्यांच्या गोष्टी चोरून ऐकण्यापेक्षां आपल्याच आयुष्यांतल्या असल्या गोड अनुभवांची प्रत्येकानें आठवण केली तरी पुरे आहे. हजार रुपयांचें जाहीर बक्षीस लावलें तरी बायको कधीही नवऱ्याला तूं म्हणणार नाही अशी ज्यांची कल्पना असेल ते बाल ब्रह्मचारी तरी असले पाहिजेत किंवा त्यांच्या कोशांत बायको या शब्दाचा अर्थ चोर व नवरा या शब्दाचा अर्थ पोलिस इन्स्पेक्टर असला पाहिजे. असले अपवाद सोडून दिले, तर इतरांना पत्नीच्या एकवचनी संबोधनांतला अनिर्वचनीय आनंद काय दुसऱ्यांनीं वर्णन करून सांगायला हवा ! मग तें एकवचन 'माझ्या राजा' सारखें काव्यमय असो किंवा 'मी कुणाची ?' या प्रश्नाला पतीनें उत्तर न दिल्यामुळें अधीरपणानें विचारलेल्या 'मी तुझी ना ?' या लाडक्या प्रश्नासारखें असो !

मला वाटलें—

पत्नीनें एकान्तांत पतीला तूं म्हणून संबोधणें हेंच अधिक स्वाभाविक आहे. रात्रीच्या शांत वेळीं अगदीं साधा आवाज सुद्धां मोठा वाटून माणसाची झोंपमोड होते. पतिपत्नींच्या प्रेमसमाधीचाही बहुवचनानें असाच

भंग होतो. 'तुम्ही' या शब्दाने आपण कुणा तरी परक्या मनुष्याशी बोलत आहो असे मध्येच मनांत आल्यावांचून राहत नाही. प्रेमाच्या व्याकरणांत बहुवचन हें आदर दर्शवीत नाही, तर उत्कटतेचा अभाव दर्शविते. पर्वताची उंची जशी शिखराच्या रूपानें प्रगट होते, गायकाची गाण्याची तयारी जशी तानेंतून बाहेर पडते, त्याप्रमाणें प्रीतीची उत्कटता एकवचनांतून प्रतिबिंबित होत असते. जणू कांहीं एकवचनांत बालमित्रांचा निर्मळ स्नेह, वडील माणसांची निरपेक्ष माया, पतीपत्नींची एकांतांतीले प्रीति आणि लहान बालकांची भावपूर्ण भक्ति, या सर्वांचें सुंदर संमेलनच झालेलें असतें.

माझा परवांचाच अनुभव पाहा ना ! मी सांगलीला गेलों होतो. माझ्या चाळपणाच्या या गांवांत जो तो मला 'भाऊराव' आणि 'भाऊसाहेब' म्हणून हाका मारीत होता ! मी हायस्कूलमध्ये असतांना माझे शिक्षक असलेले एक वयोवृद्ध गृहस्थ मला भेटले. त्यांनीं सुद्धां 'काय भाऊराव ?' असा मला जेव्हां प्रश्न केला तेव्हां तर माझ्या मनाला मोठा धक्काच बसल्यासारखें झालें. मी वयानें मोठा झालों आहे, थोडें नांव मिळविलें आहे, हें सारें खरें ! पण त्या शिक्षकांनीं मला 'भाऊ' म्हटलें असतें तर मला फार आनंद झाला असता ! सुरंगीच्या वळेसराभोंवतीं भुंगे गोळा होतात त्या-प्रमाणें त्या गोड एकवचनाभोंवतीं माझ्या बाल्यांतल्या अनंत मधुर आठवणी एका क्षणांत नाचूं लागल्या असत्या ! पण—

मला कृष्णाबाईचें झुळझुळतें पाणी प्यायचें होतें नि सारीं माणसें मला चहा, कॉफी, कोल्ड्रूक, वि्हटो इत्यादि पेयें देत होती !

शेवटीं मीं माझ्या मामींना भेटण्याकरितां गेलों. मला दरवाजांत पाहतांच त्या म्हणाल्या, " केव्हां रे आलास भाऊ ? "

भाऊ !

त्या एकवचनी संबोधनांत केवढी गोडी भरली होती !

आणि मामांच्या मृत्यूमुळें माझ्या आयुष्यांत केवढी उणीव उत्पन्न झाली याचीही पूर्ण कल्पना याच वेळीं मला झाली. मामी मला ' भाऊ ' म्हणत

होत्या, पण या एकवचनाचेंही एकवचन फक्त माझे मामाच वापरीत असत. ते खुर्चीत आले म्हणजे म्हणत, 'आमचा भावड्या पुढें मोठा लेखक होणार आहे हं !'

त्या वेळीं माझ्या मनांत आलें-मी लेखक झालों आहे-लोकांच्या दृष्टीनें लेखक झालों आहे ! मामांचें भविष्य थोडेंफार खरें झालें आहे. पण हा सारा आनंद अपुरा आहे. त्यांत एक मोठी उणीव आहे-मला 'भावड्या' म्हणून हाक मारणारें एकही माणूस आतां या जगांत नाहीं !

मीं कलत्रांत पाऊल टाकलें मात्र. पत्ते खेळत बसलेल्या मंडळींच्याकडे पाहतांच मी चकित झालों. त्या मंडळींत रामभाऊची स्वारी कुठेंच दिसली नाही.

माझ्या मनांत आलें-कृष्णावांचून स्वयंवर किंवा सुधाकरावांचून एकच प्याला एक वेळ रंगूं शकेल; पण रामभाऊला सोडून कलत्रांतली पत्त्यांची बेटक—

मीं घाईघाईनें विचारलें, ‘रामभाऊ आजारीभिजारी आहे कीं काय?’

राजाराणीचें लग्न जुळविण्यांत दंग असलेल्या एका गृहस्थांनीं गडबडीनें वर पाहिलें. ते नुसते हंसले आणि पुन्हा आपल्या लग्नघाईत दंग झाले.

मला त्यांच्या हंसण्याचा अर्थच कळेना !

इतक्यांत माझी दृष्टि बाहेरच्या व्हरांड्याकडे गेली. रामभाऊची स्वारी तिथें उभी होती. नुसती उभी नव्हती—आकाशाकडे पाहत उभी होती.

माझें आश्चर्य द्विगुणित झालें ! कलत्रांत येण्याच्या बाबतींत ज्या रामभाऊचा पहिला नंबर कधीं चुकला नाही, दररोज नऊ वाजल्यावर इतर मंडळी कंटाळून उठूं लागली तरी ‘एकच डाव’ ‘आणखी एकच डाव’ हे शब्द एखाद्या व्यसनासक्त मनुष्याप्रमाणें ज्याच्या तोंडांतून बाहेर पडल्या-शिवाय राहिले नाहीत, तो रामभाऊ आंत डाव रंगांत आला असतां खुशाल बाहेर जाऊन उभा राहतो ! याचा अर्थ काय ? याला कसला झटका आला आहे ? काव्याचा कीं वैराग्याचा ? शर्यतीकरितां नियमानें मुंबईला जाणाऱ्या एखाद्या संस्थानिकानें शर्यतीच्या मैदानावरच संन्यास घेतला या बातमीवर कुणाचा विश्वास बसेल का ? पण आजची रामभाऊची वागणूक अगदीं तशी विचित्र होती.

मी हळूच बाहेर गेलों.

पाहिलें तों स्वारी खिशांतून एक कागद काढून तो वाचीत आहे !

त्यानें झटकन तो कागद खिशांत ठेवला आणि संध्यांरंगानें रंगलेल्या आकाशाकडे पाहत शीळ घातली.

त्याची बायको माहेरी गेली होती हे मी ओसरते ऐकले होते. मला वाटले—जो कागद वाचून रामभाऊ इतक्या खुर्षीत आला आहे, ते बहुधा तिचे प्रेमपत्र असावे !

मी पुढे होऊन विचारले, ' काय रामभाऊ, राणीसाहेब काय म्हणतात ?'

रामभाऊने कांहींच उत्तर दिले नाही. पण माझ्याकडे पाहून त्याने असे गूढ हास्य केले की—त्या हास्यांत कांहीं अद्भुतरम्य अर्थ भरला आहे असे मला वाटले.

मी स्तब्ध राहिलो.

इतक्यांत रामभाऊने खिशांतून तो कागद पुन्हा काढला आणि त्याच्यावरून नजर फिरवून तो पुन्हा खिशांत ठेवला.

हा आज असे वेड्यासारखे कां करतोय ते कांहीं केल्या मला कळना. माझ्या मुद्रेवरले आश्चर्य त्याच्याही लक्षांत आले असावे.

त्याने खिशांतला कागद काढून माझ्या हातांत दिला. तार होती ती !

मी ती उघडून वाचू लागलो—' कमल सुखरूप प्रसूत झाली. मुलगा झाला.'

रामभाऊला वेडे करून सोडणाऱ्या आनंदाचे कारण आतां मला कळले.

त्या तारेने, पत्ते म्हणजे परब्रह्म मानणाऱ्या एका सामान्य कारकुनाला आज महाकवि करून सोडले होते. त्याला आपल्या मनांतला भाव नीट व्यक्त करून सांगतां येत नव्हता. पण त्याच्या दृष्टीतून, त्याच्या हास्यांतून आणि त्याच्या उद्गारांतून अद्भुत आनंदाचीं कारंजीं थुईथुई नाचत होती. शवटीं त्या तारेकडे आणि माझ्याकडे पाहत तो उद्गारला, ' कुठल्या तरी यक्ष-सृष्टींत गेल्यासारखे वाटतंय मला !' किंचित थांबून पुन्हा त्या तारेकडे पाहत तो म्हणाला, ' मी बाप झालो हे अजून खरंच वाटत नाही मला !'

रामभाऊच्या या उद्गाराने मला हसू लोटले हे खरे, पण ते हास्य

टीकात्मक नव्हतें; भावनात्मक होतें. त्याच्या या बोलण्यानें मलाही पांच वर्षांपूर्वी अविनाश झाला त्या दिवशींचा तो प्रसंग आठवला.

सकाळीं सात वाजतां पत्नीची चौकशी करण्याकरतां मी दवाखान्यांत गेलों तेव्हां डॉक्टर म्हणाले होते, 'अजून सुटका व्हायला बराच वेळ लागेल. एक इंजेक्शन दिलंय, जरूर लागली तर दुसरं देईन !'

मन चिंती तें वैरी न चिंती ! माझ्या मनांत नाहीं नाहीं त्या विपरीत कल्पना थैमान घालूं लागल्या. ज्युरी विचारविनिमय करण्याकरितां आंत गेली म्हणजे आरोगीच्या पिंजऱ्यांतल्या माणसाची काय स्थिति होत असेल याची त्या वेळीं मला पूर्ण कल्पना आली.

मी अत्यंत अस्वस्थ मनानें दवाखान्यांतून बाहेर पडलों. मनांत विचित्र विचारांचें वादळ सारखें सुरू होतें. त्याच्याकडे दुर्लक्ष व्हावें म्हणून मी माझ्या एका लेखक मित्राच्या घरीं जाऊन बसलों, कुठला तरी वाङ्मय-विषयक वाद उकरून काढला आणि वेड्यासारखा बडबडत सुटलों. पण बाहेरच्या कोलाहलांत अंतरींचा आर्त स्वर बुडून जाऊं शकत नाहीं हा अनुभव थोड्या वेळांत मलाही आला. मी तिथून उठून एकटाच फिरायला गेलों. टेकडीवरच्या त्या माझ्या चिरपरिचयाच्या जागेवर जाऊन बसलों. पण तें किती वेळ ! घटकाभर सुद्धां नाहीं. माझ्या त्या आवडत्या खडकावर त्या दिवशीं जणूं कांहीं कांटे पसरून ठेवले होते कुणी !

घरीं येऊन मी एक पुस्तक वाचूं लागलों, पण त्या पुस्तकांतला प्रत्येक शब्द मला अर्थशून्य वाटूं लागला.

वहिनींनीं जेवायला बोलावले. मी पानावर जाऊन बसलों. पण दोन घांस खाण्याची इच्छा कांहीं केल्या मला होईना.

मी टांग्यांत बसून दवाखान्याकडे जायला निघालों. वारेंत समोरून येणारा टांगा भेटला. त्या टांग्यांतून कुणी तरी ओरडलें 'भाऊराव !'

माझ्या पत्नीची मैत्रीण होती ती !

मी टांग्यांतून उतरून तिच्याकडे गेलों. तिनें माझ्या हातांत पेटे ठेवले. मी तिच्याकडे आश्चर्यानें पाहूं लागतांच ती हंसत उद्गारली 'असे पाहतां काय ! मुलगा झाला तुम्हांला !'

ते शब्द कानावर पडतांच अद्भुत आनंदाच्या लाटा माझ्या मनांत उचंचळू लागल्या—दवाखान्यांत पाऊल टाकीपर्यंत मी मनांत म्हणत होतो—
‘जगांत अमृत नाही म्हणूनच अशा प्रसंगी माणसं पेढे वांटतात. नाही तर—’

दवाखान्यांत जाऊन पाळण्यांत स्वस्थ झोपीं गेलेल्या त्या बालजीवाकडे पाहतांच माझ्या मनाची जी स्थिति झाली तिचें वर्णन करायचें झालें तर तें देवाचें दर्शन झाल्यावर भक्ताला होणाऱ्या आनंदाच्या भाषेतच करतां येईल.

त्या दिवशीं घरीं परत आल्यावरही क्षणाक्षणाला विलक्षण आनंदाच्या लहरी मला पुलकित करीत होत्या. मनांतल्या मनात मी झाडून सान्या कवींना हंसत होतो आणि म्हणत होतो—या वेदथानीं जिथें तिथे आईचे गोडवे गायिले आहेत. सारे प्रमुख कवि स्वतः पुरुष असून त्यांना बापाच्या मनाची कधींच कल्पना करतां येऊं नये हें केवढें आश्चर्य आहे ! यांच्यापैकीं एका तरी शहाण्यानें आतांपर्यंत या विषयावर काव्य करायचें होतें !

तसाच तो रविवर्मा ! चित्रकलेंतले त्याचें कौशल्य मला मान्य आहे. पण मानवी स्वभावाचें त्याला पूर्ण आकलन झालें होतें हें मात्र मला कबूल नाही. ‘शकुंतला-जन्मा’चें काय विचित्र चित्र काढलें त्याने ! नुकत्याच जन्माला आलेल्या शकुंतलेकडे पाहवत नाही म्हणून विश्वामित्र आपला उजवा हात डोळ्यांपुढें धरतो असें रविवर्म्यानें चित्रण केलें आहे. पण मी जर चित्रकार असतो, तर विश्वामित्र त्या बालिकेशीं बसून आनंदानें तिच्या मुद्रेकडे पाहत आहे असें दाखविलें असतें. आपल्या तपश्चर्येचा भंग झाल्याचा पश्चात्ताप विश्वामित्राला पुढें झाला असता. पण अपत्यदर्शनाचा तो पहिला दिव्य क्षण ! त्या वेळीं—एक क्षणभरच कां होईना—विश्वामित्र पिता झाला असता, ऋषि राहिल्या नसता. ज्या स्वर्गसुखाचा लाभ व्हावा म्हणून ऋषिसुनि तपश्चर्या करतात, तें त्यांच्यापुढें मूर्तिमंत अवतरलें होतें. असल्या दिव्य सुखाचें डोळे भरून दर्शन घ्यायच्याऐवजीं विश्वामित्रानें डोळ्यांआड हात धरवा ! छे ! तें

चित्र काढणाऱ्या रविवर्मांच्या अज्ञानाचा त्या दिवशीं असा राग आला मला !

रविवर्मांप्रमाणें यशवंतांच्यावरही मी रुष्ट झालों. ते माझे स्नेही आहेत; त्यांच्या अनेक भावनोत्कट कविता मला आवडतात. पण 'मातृपदाविण' ही कविता जशी त्यांनीं लिहिली तशी 'पितृपदाविण' ही कविता लिहायचें त्यांना कधींच कां सुचूं नये ? बरें, तें सुचलें नाहीं तर निदान 'पितृपद प्राप्त झाल्यावर' या विषयावर त्यांनीं एखादी तरी छोटी कविता लिहायची कीं नाहीं ! 'मातृपदाविण' या कवितेंत 'मी शिवत बसूं ग कुंची झबलें कुणा ?' असें अपत्यहीन आईचें त्यांनीं हृदयंगम वर्णन केलें आहे. पितृपद प्राप्त झाल्यावर पुरुषापुढेंही असेच अनेक प्रश्न उभे राहतात. ते त्यांनीं कवितेंत मांडले असते तर ? पण सारे कवि पडले स्त्रियांचे पक्षपाती ! यशवंत तरी या नियमाला कुठून अपवाद होणार ?

पितृपद प्राप्त झाल्यावर बारास कधीं करावें, तें किती टोलेजंग असावें, आईला दूध कमी असल्यास मुलाला ग्लॅक्सो द्यावें कीं ऑस्टर मिल्क द्यावें, षष्ठीपूजनादिवशीं समोर ठेवलेली टांकशाई पाहून नियतीला बालकाच्या ललाटीं काय लिहायला सांगावें इत्यादि अनेक प्रश्न पुरुषासमोर उभे राहतात हें खरें. पण माझ्या दृष्टीनें या सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे मुलाचें नांव काय ठेवावें हाच असतो !

पूर्वीच्या काळीं ही गोष्ट अत्यंत सोपी होती. पितृऋणांतून मुक्त-होण्याकरितां बापाचें किंवा आजोबाचें नांव मुलाला ठेवण्याचा प्रघात तेव्हां रूढ असल्यामुळें बारशादिवशीं कुणाला विचार करावा लागत नसे. ही रूढि मोडण्याची ज्याला इच्छा होई तो तेहतीस कोटि देवदेवतांतून मुलांमुलींचीं नांवें शोधून काढी. मुलींच्या बाबतींत तर देवतांच्या जोडीनें गंगा, यमुना वगैरे नद्याही या कामांत त्याला मदत करीत असत.

अलीकडे लोकांची धर्मश्रद्धा लोप पावल्यामुळेंच कीं काय, देवदेवतांचीं नांवें नावडतीं झालीं आहेत. पण ही उणीव कादंबऱ्यांतल्या नायक-नायिका आणि सिनेमांतल्या नट-नटी यथाशक्ति भरून काढीत आहेत. मात्र या

बाबरीत नटांपेक्षां नटीच अधिक भाग्यवान् दिसतात. नाही तर सैगलची लोकप्रियता लक्षांत घेतां 'स्त्री' मासिकाच्या शेवटच्या पानावर येणाऱ्या गृहरत्नांच्या फोटोपैकीं एखाद्याच्या खाली 'कुंदनमल काशीनाथ कुळकर्णी' असें नांव आतांपर्यंत वाचायला मिळायला कांहींच हरकत नव्हती.

मलाही या नांवाच्या प्रश्नांने त्या वेळीं अगदीं भंडावून सोडलें. मला केवळ गोड नांव नको होतें; अर्थपूर्ण नांव हवें होतें. अपत्यलाभानें माझ्या मनाला जो विलक्षण आनंद झाला होता त्याचें प्रतीक असें नांव मला हवें होतें.

पुत्रजन्माच्या आनंदाचें वाणाखारख्या कल्पक कवीनें केलेलें वर्णन मी वाचलें आहे. पण त्या वर्णनांत अनुभवापेक्षां कल्पनाच अधिक प्रभावी झाली आहे असें मला वाटतें. 'आलक्ष्य दन्त मुकुल्यान्' हें कालिदासाचें वर्णन सुंदर आहे यात शंकाच नाही. मात्र जॉर्ज वॉशिंग्टननें हातांत मिळालेली कुन्हाड जशी वाटेल त्या झाडावर चालविली, त्याप्रमाणें दात येऊं लागलेलें मूळ आपल्या या नवीन शाखाचा जेव्हां बेदरकारपणें स्थानी-अस्थानीं उपयोग करूं लागते तेव्हां दांतांच्या कळ्यानांही नाजुक कांटे असतात हें सांगायचें कालिदास कसें विसरला याचें आश्चर्य वाटूं लागतें. भवभूतीनें अपत्य ही पतिपत्नींच्या प्रीतीची निरगांठ आहे अशी जी कल्पना केली आहे तिच्यांत मानवी स्वभावाचें यथार्थ ज्ञान प्रतिबिंबित झालें आहे. पण वाण, कालिदास व भवभूति यांचें अपत्यविषयक सर्व काव्य एकत्रित केलें तरी माझ्या मनाला जो विलक्षण आनंद झाला होता, तो व्यक्त करणारा शब्द मला सांपडेना.

एक गोष्ट मला उघड उघड दिसत होती—आपलें बाल्य पुन्हा परत आलें आहे; प्रौढत्वामुळें आपल्या जीवनशक्तीला जी थोडी बधिरता आली होती, ती समूळ लोप पावण्याच्या मार्गाला लागली आहे.

दीपज्योतीमध्ये केवढें काव्य भरलें आहे याची आम्हां मोठ्या माणसांना कल्पनाही करतां येत नाही. कोकिलेंचें कुहूकुहू ऐकलें कीं, लगेच तिला प्रत्युत्तर द्यायचें प्रौढांना कधीं तरी सुचलें का! कळ्यांचीं फुलें होवोत,

अगस्त्याच्या फुलाप्रमाणे चंद्रकोर आकाशांत चमकू लागो, इंद्रधनुष्याचे सप्तस्वरांतले मूक मधुर संगीत सुरू होवो, मांजराचे अथवा कुच्याचे पिल्लू इकडे तिकडे आनंदांनै बागडो. वयस्क माणसांना त्यात कांहीं मौज आहे असे वाटतच नाही. त्यांच्या दृष्टीने सारे जग हें एक जुने झालेले पुस्तक असते.

पण जग कितीही जुने झाले तरी प्रत्येक क्षणाला त्यांतून नावीन्याचे झरे पाझरत असतात हे लहान मूर्ख आपल्याला शिंकविते. आपल्याला अत्यंत सामान्य वाटणारे दृश्य किती अद्भुतरम्य आहे हें कळायला त्याच्याकडे बालकाच्याच दृष्टीने पाहिले पाहिजे. जगांतल्या सौंदर्याला नाश नाही, साहसालाही नाश नाही आणि साधुत्वाला नाश नाही हें लहान मुलांच्या सहवामांतच प्रौढांना पटते.

मुलांचे नांव अविनाश ठेवतांना असे किती तरी विचार माझ्या मनांत घोळत होते.

त्यानंतर गेल्या पांच वर्षांत मी अविनाशाचा घोडा झालों आहे; जांभळें खाऊन चूळ भरतांना तोंडांतून बाहेर पडणारी जांभळी शाई पाहण्यांत त्याच्याबरोबर रंगून गेलों आहे, 'सूर्य कुठें झोपतो?' याचा विचार करण्यात त्याच्या सहवासांत घटका घटका घालवून बालसुलभ कल्पनेचा आनंद मी मनमुराद लुटला आहे, त्याच्या छोट्या मोटरीत बसून मी जगाचा प्रवास केला आहे, त्याच्या लुटपुटीच्या दुकानांत बसून मी खोटा खोटा चहा प्यालों आहे—आणि या सान्या चिमुकल्या मधुर अनुभवांनी माझ्या मनावर नवी पालवी फुलविली आहे. सध्यां कुणी माझे वय विचारलें कीं 'मला नुकतें सहावें वर्ष लागलें आहे' असे सांगण्याचा मोह मला अगदीं अनावर होतो. पुरुषाचे वय त्याच्यावर प्रेम करणाऱ्या प्रणयिनीच्या वक्ष-
इतकेंच असते असे कुणीसे म्हटलें आहे. त्या पद्धतीने तरुण राहूं इच्छिणाऱ्या मनुष्याला जनानखानाच बाळगायची पाळी यायची! त्या-
पेक्षां आपल्या अपत्यावर जिवामावानें प्रेम करणें हाच तरुण होण्याचा राजमार्ग आहे असें मला वाटते.

या मार्गामुळे प्रौढ मनुष्य अगदीच बालिश होत असेल अशी किस्थेकांना शंका येईल, पण बालकांच्या लीलांतही मोठ्या माणसांना विचार करायला लावण्याची शक्ति असते हें विसरून चालणार नाही.

परवांचीच गोष्ट पाहा ना !

भर दुपारची वेळ होती. आम्ही जेवायला बसलो होतो, अवि बाहेर कुठें तरी खेळत होता.

तो एकदम धांवत धांवत आंत आला व मला म्हणाला, ' एक पाहुणी आलीय बाहेर. भूक लागलीय तिला ! '

तो तसाच बाहेर धांवत गेला. मीही लग्नगीनें उठून बाहेर गेलों. पाहिलें तों दारांत एक भिकारीण उभी होती आणि अविनाश तिला आग्रह करून घरांत जेवायला बोलवीत होता.

समाजवाद हें वात्सल्याचेंच सामाजिक रूप आहे याची त्या क्षणीं मला खात्री पटली.

